

**Szociológia és
Kommunikációtudomány
Doktori Iskola**

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Hámori Ádám

Jólét és kereszténység

A kortárs európai vallásosság és a szubjektív jólét kapcsolata

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Rosta Gergely PhD

egyetemi docens

Budapest, 2021

Szociológia és Társadalompolitika Tanszék

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Hámori Ádám

Well-Being and Christianity

**Relationship between Contemporary European Religiosity and Subjective
Well-Being**

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Rosta Gergely PhD

egyetemi docens

© Hámori Ádám, 2021

Table of contents

1. A KUTATÁS HÁTTERE ÉS CÉLJA	4
1.1. ELMÉLETI HÁTTÉR	4
1.2. KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS HIPOTÉZISEK.....	10
2. MÓDSZERTAN	11
2.1. ELEMZÉSI STRATÉGIA	11
2.2. ADATBÁZIS ÉS VÁLTOZÓK	12
3. AZ EMPIRIKUS KUTATÁS EREDMÉNYEI	14
3.1. FŐBB EREDMÉNYEK	14
3.2. KÖVETKEZTETÉSEK	20
4. HIVATKOZÁSOK	21
5. A SZERZŐ TÉMÁBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓ	30

1. A KUTATÁS HÁTTERE ÉS CÉLJA

1.1. ELMÉLETI HÁTTER

Kutatásom célja a vallásosság és a szubjektív jólét közötti feltételezett ok-okozati összefüggés mélyebb megértése a mai Európában. A korábbi kutatások igazolták, hogy pozitív kapcsolat áll fenn a vallásosság és a boldogság között, még abban az esetben is, ha a szocio-demográfiai háttér hatását is figyelembe vesszük. Míg a vallási elkötelezettség és a szubjektív jóllét különféle elemeinek (egészségi állapot, az észlelt társadalmi státusz, étellel való megelégedettség, pozitív érzelmek stb.) kapcsolata egyre népszerűbb kutatási terület, a kapcsolat oksági jellege és az azt magyarázó mechanizmusok további vizsgálatot igényelnek. A nagymintás nemzetközi longitudinális felmérések, melyek a vallásosságra és a jólétre vonatkozó adatokat is vizsgálják, az ezzel kapcsolatos megbízhatóbb magyarázatok alkotásához fontos adatokkal szolgálhatnak. Ezért e kutatást egy olyan nemzetközi kérdőíves kutatás adatbázisának többváltozós másodelemzésére alapozom, amely a vallásosságról és a jólétről egyaránt tartalmaz adatokat.

A vallás és a társadalmi státusz, valamint az anyagi jólét kapcsolatát különböző összefüggésekben bizonyították többek között Darnell és Sherkat (1997), Sherkat és Darnell (1999), Davis és Robinson (2001), Hegedűs (2001), Sander (2002), Lipford és Tollison (2003), Rosta (2007), Sherkat (2008), Glaeser és Sacerdote (2008), Hungerman (2014), Keister (2003, 2008), Schieman (2010) vagy Spenkuch (2017). Számos kutatás vizsgálta azt is, hogy a vallási meggyőződés vagy a felekezethez tartozás hogyan kapcsolódik a társadalmi státuszhoz, és ez hogyan befolyásolja a boldogságot (Lelkes, 2002; Gyorgyovich és Pillók, 2014; Bradshaw és Ellison, 2010; Hoverd és Sibley, 2013; Gundlach és Opfinger, 2013).

A kapcsolat iránya azonban láthatóan nem magától értetődő, de legalábbis kontextusfüggő. Figyelemre méltó, hogy az anyagi jólét szintje vallásonként és felekezetenként is eltér. Többek között Davis és Robinson (2001), Spenkuch (2017) vagy Jagodzinski (2009) is megfigyelték a különböző felekezetek szerepét bizonyos munkával kapcsolatos értékek vagy etikai elvek elterjedtségében. Malka és Chatman (2003) igazolta, hogy a különféle munkával kapcsolatos attitűdök hosszú távon eltérően járulnak hozzá a magasabb szubjektív jólléthez, a munkával való elégedettséghez és a jövedelemhez.

Ami az egyének szintjét illeti, számos tanulmány alapján úgy tűnik, hogy a hit és a boldogság szorosan összefügg. Francis (2011) áttekintve a témával kapcsolatos elméleti szakirodalmat és néhány empirikus megállapítást arra a következtetésre jutott, hogy „világos és következetesen pozitív kapcsolat áll fenn a vallás és a boldogság között”, annak ellenére, hogy e kettő fogalma nem teljesen egyértelmű. (Francis, 2011, 113. o.) A kettő közötti kapcsolat kutatásának előzményei az 1970-es évekre nyúlnak vissza. Hadaway (1978) megállapította, hogy a magukat

vallásosnak valló emberek élettel való elégedettsége magasabb szintű, mint a nem vallásos népességé. Diener és munkatársai (1999), Sherkat és Ellison (1999), Dolan, Peasgood és White (2008), Myers (2008), Rosta (2011) vagy Fidrmuc és Tunali (2015) is igazolták, hogy a vallás pozitív hatással lehet a szubjektív jólétre. Más kutatók azonban vitatták a vallásosság és a boldogság közötti pozitív összefüggést, mint például Argyle és Hills (2000), Francis, Ziebertz és Lewis (2003), Stolz (2009), vagy Sillick, Stevens és Cathcart (2016). Snoep (2008) a kettő között csak nem szignifikáns korrelációt, mások csak bizonyos esetekben szignifikáns gyenge kapcsolatot találtak (Diener, Tay és Myers, 2011; Cohen és Johnson, 2017; Ross és munkatársai, 2009; Mochon, Norton és Ariely, 2011; Monnot és Stolz, 2016; valamint Van Cappellen és munkatársai, 2016). A kontextus és a vallási és jóléti dimenziók megkülönböztetésének fontosságát Graham és Crown (2014), valamint Van de Velde, Van der Bracht és Buffel (2017) is hangsúlyozták.

A vallási tanítások egyes elemei kapcsán már többen bebizonyították, hogy azok kapcsolatban állnak a szubjektív jóléttel. Azzi és Ehrenberg (1975) immár klasszikusnak számító magyarázata a hiedelem tartalmán alapult. Újabb kutatási eredményeikről a témában többek között Ferriss (2002), Clark és Lelkes (2006), Dehejia, DeLeire és Luttmer (2007), Beard és munkatársai (2011), Bruce és munkatársai (2005), McCullough és Worthington (1999), Fisher (2013), Hui és munkatársai (2014), Bradshaw, Ellison és Marcum (2010), Ellison és munkatársai (2013), Wilt és munkatársai (2017), vagy Janssen és munkatársai (2005) is beszámoltak. Kennedy (1999) és Schuurmans-Stekhoven (2011) azonban részben megkérdőjelezte e megállapításokat. Az ellentmondásokat részben magyarázhatja, hogy a hit maga is összetett jelenség; ezzel kapcsolatban lásd például Martos, Kézdy és Horváth-Szabó (2011) megállapításait. Az élet értelmének a jólétben betöltött fontos szerepét empirikusan meggyőzően igazolták például Oishi, Diener, Suh és Lucas (1999), Oishi, Diener, Lucas és Suh (1999), Steger és Frazier (2005), Headey és munkatársai (2010), Diener, Tay és Myers (2011), vagy Grouden és Jose (2015). Amint azonban az Ardel (2003), Francis, Jewell és Robbins (2010), Affrime (2011), Halama, Martos és Adamovová (2010), vagy Martos és Kopp (2012) kutatásai alapján is látható, ez a kapcsolat korántsem egyértelmű.

A vallási hagyományok követése valószínűsít bizonyos viselkedéseket és döntéseket. A személyes értékekkel és a társadalmi attitűdökkel kapcsolatban lásd például Torgler (2006), Ruffle és Sosis (2007), Sieben és Halman (2014) vagy Pusztai (2016) vizsgálatait. A vallásos meggyőződések által meghatározott másik terület a társadalmi és politikai értékeké, amint azt Owen és Videras (2007), Lasinska (2013), Scheepers, Gijsberts és Hello (2002), Doebler (2014) és Glazier (2017) is igazolta. Cohen-Zada és Sander (2011), Chai és Chen (2009), vagy Coşgel és Minkler (2004a, 2004b) is kimutatták, hogy a vallásosság az értékpreferenciákon keresztül

befolyásolja a fogyasztási szokásokat. Részben azonban ez ellen szólnak Schwadel (2002) és Bognár és Kmetty (2020) eredményei.

Az adományozás, valamint az önkéntesség jellemző példái a vallási indíttatású proszociális viselkedésnek, amint azt Reitsma, Scheepers és Te Grotenhuis (2006), Abreu (2016), van Tienen és munkatársai (2011), Son és Wilson (2012), vagy Van Cappellen, Saroglou és Toth-Gauthier (2016) megállapították. Többben azonban megkérdőjelezték e kapcsolat létezését, például Anderson és Mellor (2009), Anderson, Mellor és Milyo (2010) és Galen (2012). Myers (2012) és Saroglou (2012) mindamellet meggyőzően vitatták Galen kritikai megállapításait.

Eger és Maridal (2015) következtetése szerint több esetben is pozitív kapcsolat volt megfigyelhető a személyes vallási elkötelezettség és a szubjektíven tapasztalt jólét között. Ellison (1991) bizonyította a hit erejének közvetlen hatását. Colón-Bacó (2010) megfigyelte, hogy mind a boldogság, mind az étellel való elégedettség pozitív kapcsolatban áll a templomba járással és az imával, és hogy a vallásnak az ima gyakoriságával mért fontossága a mindennapi életben olyan fontos tényezőnek tűnik, hogy a regressziós modellben még a templomba járás gyakoriságának hatását is csökkentette. Azonban amint azt Voas és Day (2010) is hangsúlyozzák a szekuláris (vagyis a felekezeti identitású, ám vallási elkötelezettség nélküli és vallásukat nem gyakorló) keresztényeket vizsgálva, a vallásos meggyőzés, a vallási identitás és a vallásgyakorlás tényleges szerepét meg kell különböztetni egymástól, mivel ezeknek külön-külön is hatásuk lehet a jólétre. Továbbá, ahogy Finke, Bader és Polson (2010) megállapította, a különböző vallásossági dimenziók a vallás különböző aspektusainak, mérőszámainak tekinthetők, és így egyidejűleg mérve valóban pontosabb és megbízhatóbb eredményt adnak.

E fentiekkel ellentétben azonban Bechert (2013) csak gyenge, bár jobbra pozitív kapcsolatot azonosított a vallásosság és a boldogság között, és a hitnek a gyakorlathoz képest kisebb jelentőségét támasztotta alá. Van de Velde, Van der Bracht és Buffel (2017) arra a következtetésre jutottak, hogy nincs a vallás általános fontosságának hatása a depressziós tünetek gyakoriságára, sőt, eredményeik azt mutatták, hogy a kevésbé vallásos országokban a depresszió pozitív kapcsolatban áll a vallás személyes fontosságával. Steiner, Leinert és Frey (2010) szerint pedig a boldogság és a belső vallásosság közötti összefüggés bizonytalan.

Ellison (1991) figyelte meg, hogy az étellel való elégedettség felekezetenként eltérő lehet, de a boldogság mértéke nem. Ferriss (2002) azt is megállapította, hogy a különböző vallási hagyományok követése szignifikánsan, de felekezetenként eltérő mértékben korrelált az általános boldogsággal. Steiner, Leinert és Frey (2010) is rámutatott, hogy a protestáns felekezethez való tartozás erősen és pozitívan befolyásolta a boldogságot. Ngamaba és Soni (2018) szintén valószínűsítették a felekezethez tartozás fontosságát, mivel jelentős eltéréseket figyeltek meg a szubjektív jólét szintjében a vallások között: a buddhista és protestáns válaszadók körében a legmagasabb szintű boldogságot, a római katolikus, protestáns és

buddhista válaszadók között pedig legnagyobb étellel való elégedettséget. Az ellentétes irányú hatással kapcsolatban Felton és Danielsen (2016) mutatták be, hogy a felekezetből való kilépés alacsonyabb szubjektív jólléthez és rosszabb egészségi állapothoz vezet.

A legtöbb hagyományos vallás esetében a központi tantételek közé tartozik a személyes áhítat, önátadás valamilyen fajtája, ez legjellemzőbb formájában az egyéni imádság. Ennek a boldogságra gyakorolt hatására vonatkozó bizonyítékok azonban ellentmondásosnak tűnnek. Ellison (1991) például a személyes áhítatnak a boldogságra csak közvetett hatását figyelte meg. Míg Ferriss (2002) szerint az ima nem korrelált szignifikáns mértékben az általános boldogsággal, addig Colón-Bacó (2010) szerint az ima gyakorisága olyan fontos tényezőnek tűnt, hogy a regressziós modellben még csökkentette is a templomba járás gyakoriságának hatását. Van de Velde, Van der Bracht és Buffel (2017) arra a következtetésre jutott, hogy a depresszió valószínűsége pozitívan függ össze az ima gyakoriságával.

Ha elfogadjuk, hogy az egyéni vallásosság hozzájárul az egyéni boldogsághoz, feltételezhető, hogy egy adott társadalmi közegben a több vallásos – és így boldogabb – ember pozitívan befolyásolja a társadalom minden tagjának boldogságát. Ezt támasztják alá Clark és Lelkes (2009) eredményei is, amelyekben a vallásosság tovaryűrűző hatását diagnosztizálták. Ezen túlmenően, ahogy fentebb is rámutattunk, a vallásos emberekre általában jellemzőbb a proszociális magatartás; ebből következik, hogy ha egy társadalomban többen vallásosak, annak pozitív következményeit a társadalom nem vallásos tagjai is élvezhetik. Stavrova és Siegers (2014) azt figyelte meg, hogy azokban a társadalmakban, ahol a kulturális normák kényszerítették ki a vallásosságot, a vallási orientáció nagyobb mértékben kapcsolódott a proszociális viselkedéshez. Ez a hatás erősebbnek bizonyult azokban az országokban, ahol a vallásosság inkább személyes döntés kérdése.

Ezen túlmenően egyes kutatók arra is következtetnek, hogy nemcsak a vallási meggyőződés, meggyőződés vagy bármely konkrét vallási gyakorlat, hanem maga a felekezeti hovatartozás is hozzájárul a hitvalló közösséghez tartozók boldogságához (lásd például Bjørnskov, Dreher és Fischer, 2008). Feltételezhető továbbá, hogy ha egy társadalomban az emberek nagyobb hányada tartozik egy bizonyos felekezethez, az olyan érték-közösséget hoz létre, amely tágabb kontextusban is befolyásolhatja a társadalmat (lásd Sagiv és Schwartz, 2001). A vallás jelenléte megnyilvánulhat abban is, hogy az ember közvetlen társadalmi környezetében nagyobb arányban jelennek meg a vallási szempontból elkötelezettek (például családtagok; lásd Petts, 2014; Pusztai, 2016).

A vallásosság másik fontos aspektusa a közösség, amely a legtöbb hagyományos vallásban a legnyilvánvalóbban a közösségi szervezésű vallási alkalmakon való részvétel révén tapasztalható meg. A közösségi tagság és a hit gyakorlásán alapuló közösségek tevékenységében való részvétel az egyéni vallásgyakorlás fontos dimenziója (Brehm,

Eisenhauer és Krannich, 2004). Ellison (1991) a részvételnek csak közvetett hatását azonosította a boldogságra. Ugyanakkor Ferriss (2002), Greenfield és Marks (2007), Steiner, Leinert és Frey (2010), valamint VanderWeele (2017) is azt találta, hogy a templomba járás erősen és pozitívan befolyásolja a boldogságot. Helliwell és Putnam (2004), valamint Morrone, Tontoranelli és Ranuzzi (2009) is bizonyították, hogy a társadalmi kapcsolatok egyéb mutatói mellett a bizalom is kapcsolódik a boldogsághoz. A bizalom és a vallási közösséghez való tartozás mindenesetre összefügg, még akkor is, ha e kapcsolat mértéke nyilvánvalóan függ a felekezeti vagy szociokulturális kontextustól (Trautmüller, 2011; Tan és Vogel, 2008). A gyakoribb templomlátogatás erősíti a bizalmat (Schnabel és Groetsch, 2014).

Lamu és Olsen (2016), valamint Diener és Seligman (2002, 2004) a társas kapcsolatoknak a boldogságra gyakorolt erőteljes hatását mutatták ki. Helliwell és Putnam (2004) igazolta, hogy a társadalmi kapcsolatok, beleértve a családot, a munkatársakat, a civil részvételt, a vallási és közösségi kötelekeket, valamint a bizalmat, mind erősen és egymástól függetlenül kapcsolódnak a boldogsághoz, mind közvetlenül, mind pedig a jobb egészségi állapoton keresztül. Fenelon és Danielsen (2016) bizonyította, hogy a kiszolgáltatottság a közösségi kapcsolatok elvesztése révén alacsonyabb boldogságszinthez vezet. Lim és Putnam (2010) arra is utalt, hogy a vallási közösséghez való tartozás jelentősen befolyásolja a boldogságot, függetlenül a felekezeti különbségektől; a gyülekezetben szerzett közeli barátok szerepe továbbá fontosabb azok számára, akiknek erősebb a vallási identitása. Graham és Haidt (2010) arra következtettek, hogy a vallás révén az egyének szorosan kötődnek egy erkölcsi alapú közösséghez, ezáltal a vallás elősegíti a társadalmi szintű adakozást, integrálja a vallásosokat és megvédi őket a fenyegetésektől. Krause, Ironson és Hill (2018) hozzátette, hogy a gyakoribb templomba járás magasabb elkötelezettséget eredményez, ami viszont nagyobb mértékű együttérzéssel jár, így valószínűbbé teszi a másokon való segítséget, mely utóbbi kapcsolódik a boldogsághoz. Ugyanakkor ahogy Driskell, Lyon és Embry (2008) leírták, a vallásgyakorlás és a civil aktivitás látszólag egymással szembenálló, bizonyos esetekben akár egymás kizáró tevékenységek, ez pedig a vallásosság és a jólét kapcsolatát némileg kétértelművé teheti. Egyes kutatók ehhez azt is hozzátették, hogy a hálózati és csoportfolyamatok a korábbi szocializációs hatásokkal együtt a vallásosságot is a társadalmi státusztól függővé teszik.

A vallásosság dimenzióinak a szubjektív jólétre gyakorolt erőteljes hatását feltételezve figyelembe kell venni, hogy a vallásosság a demográfiai és társadalmi-gazdasági jellemzők és a kulturális kontextus által meghatározott különféle társadalmi csoportok között különbözik. Nem csak a vallásos emberek aránya különbözhet a vizsgált csoportokban, hanem az is, hogy általában hogyan értékelik a vallásosságot az adott társadalomban, ahogy az is, hogy a vallásosság milyen hatást gyakorol a jólétre.

A szakirodalom alapján a társadalmi státusz és a demográfiai háttér egyaránt bizonyítottan hatással vannak a személyes vallásosságra, és gyakran kölcsönhatásban állnak vele. Sőt, megváltoztathatják a vallásnak a szubjektív jólétre gyakorolt hatását is. Gyakran megfigyelhető a különböző korcsoportok vallásosságának eltérése (Idler, Kasl és Hays, 2001; Hayward és Krause, 2013; Hegedűs, 2008; Wink és Dillon, 2002; Uecker, Regnerus és Vaaler, 2007). Voas (2015) leírta, hogy sok egyén oda-vissza ingadozott a vallásos és a nem vallásos kategóriák között, így bizonytalanná téve a köztük lévő határokat. Amint azt magyar vonatkozásban a vallásosság generációk közötti változását vizsgáló kvalitatív vizsgálatunk a közelmúltban kimutatta, az életpálya során történő vallási változás, legyen az többirányú vagy ingadozó, inkább jellemző, mint kivételes (Luxné Prehoda és Hámori, 2020). Ráadásul a nemenként eltérő vallásosság nyugati és keresztény kontextusban is gyakran megfigyelhető, még ha ennek magyarázata nem is mindig egyértelmű; Miller és Stark (2002) például nem talált igazolást arra a népszerű hipotézisre, hogy a vallásosságban a nemek közötti különbségek háttérében a nemek közötti eltérő szocializáció állna.

Mások mellett Deaton (2008), valamint Lamu és Olsen (2016) is hangsúlyozták az egészség boldogságra gyakorolt hatásának fontosságát. Ugyanakkor McCullough és munkatársai (2000), Hank és Schaan (2008), Koenig (2012), Levin és Chatters (1998), George, Ellison és Larson (2002), valamint Ellison és Levin (1998) arra a következtetésre jutottak, hogy a vallás hozzájárult az egészséghez. Egyes adatok azonban arra utalnak, hogy a kapcsolat némileg bizonytalan lehet (Ferraro és Albrecht-Jensen, 1991; Powell, Shahabi és Thoresen, 2003; Hall, Meador és Koenig, 2008; Son és Wilson, 2011; Janssen et al, 2005; Pargament és Mahoney, 2009; Ellison és mtsai, 2009; Schwadel és Falci, 2012). Kölcsönhatás a vallásosság és az egészség boldogságra gyakorolt hatása között is lehetséges (Levin és Taylor, 1998). Sőt, a vallás-egészség kapcsolat az ellenkező oksági irányban is hathat (Benjamins et al, 2003).

A jólét országoként különböző szintje (Tov és Diener, 2007; Fischer, 2010; Hritcu, 2015) társadalmi szintű különbségekkel magyarázható (Inglehart és Klingeman, 2000; Lengyel és Hegedűs, 2004; Easterlin, 2013; Verbakel és De Graaf, 2013; Burger et al, 2015; Spruk és Kešeljević, 2016; azonban ezzel szemben Brulé és Veenhoven, 2014). Nyilvánvaló, hogy a vallásosság és a jólét kapcsolatának erőssége is hasonló eltérést mutat (Kogan et al, 2013; Scheepers, Te Grotenhuis és Van Der Slik, 2002; Hayward és Elliott, 2014; Diener, Tay és Myers, 2011; Sabatier et al, 2011; Stavrova és Siegers, 2014). Megemlítendő Edling, Rydgren és Bohman (2014) svéd kontextusban tett megfigyelése, miszerint egy alacsony egyéni vallásossággal rendelkező országban a vallásosság keveset számít a boldogság szempontjából. Diener, Tay és Myers (2011) arra a következtetésre jutott, hogy minden nagyobb vallás hozzájárult a szubjektív jóléthez, de csak azokban a nemzetekben, ahol magas volt a vallásosság szintje és alacsony a társadalmi jólété. Ez utóbbi erős indikátornak bizonyult az ország általános

vallásosságára vonatkozóan is. Úgy tűnt, hogy a vallási hovatartozás különösen a nehézségekkel küzdők jólétéhez járult hozzá, míg a fejlettebb országokban, ahol magasabb az általános jólét szintje, a tisztelet, a közösséghez való kötődés és az élet értelemmel teli megélése, amit a vallások általában kínálnak, szervezett vallásosság nélkül is elérhető. Ráadásul a vallásosság szintje, helyzete és összetétele is országonként eltérő (Pickel, 2011; Müller, 2011; Storm, 2009).

1.2. KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS HIPOTÉZISEK

A fő kérdés, melyre kutatásomban választ szeretnék találni, az, hogy a vallásosság és a boldogság különböző aspektusai között kimutatható-e a kortárs európai társadalomban szilárd kapcsolat, figyelembe véve a társadalmi és kulturális környezetet, valamint az egyéni szociodemográfiai háttérrel is. Ez a kutatási kérdés a következő kutatási kérdésekre bontható:

K1: Milyen kapcsolat van a személyes vallásosság és az egyéni boldogság között?

K2: Milyen kapcsolat van a társadalom vallásossága és az egyéni boldogság között?

Azt is vizsgálni kell, hogy az egyéni és társadalmi szintű vallásosság különböző aspektusai (a felekezethez kötődés, a vallásgyakorlás és a gyülekezethez tartozás) boldogabbá teszik-e az embereket, mint a nem vallásos válaszadókat, és vajon a társadalmi háttér és a társadalmi szerepvállalás hasonlóan fontosak-e a boldogság szempontjából, mint a vallás. Ezek megválaszolására többváltozós statisztikai módszert alkalmazok, felhasználva a vallási identitás, a vallási magatartás, a társadalmi státusz és a társadalmi részvétel mutatóit. A fent idézett korábbi kutatási eredmények és elméleti megfontolások alapján a következő hipotézisek tesztelésére törekszem:

1. Hipotézisek az egyéni vallásosságról és boldogságról:

H1.1: A magasabb fokú vallásosság hozzájárul a boldogsághoz.

H1.2: A valláshoz (felekezethez) tartozás magasabb szintű boldogsággal jár.

H1.3: A vallási alkalmak gyakoribb látogatása nagyobb boldogságot nyújt.

H1.4: A gyakoribb egyéni imádság magasabb szintű boldogságot nyújt.

2. Hipotézisek a társadalmi szintű vallásosságról és boldogságról:

H2.1: A vallásosság magasabb átlagos szintje egy társadalmon belül magasabb szintű egyéni boldogsággal társul.

H2.2: A vallási felekezethez tartozók magasabb aránya a társadalmon belül magasabb szintű egyéni boldogsággal társul.

H2.3: A templomba járás nagyobb átlagos társadalmi gyakorisága hozzájárul az egyéni boldogság magasabb szintjéhez.

H2.4: Az imádság nagyobb átlagos társadalmi gyakorisága hozzájárul az egyéni boldogság magasabb szintjéhez.

3. Hipotézisek arról, hogy az egyéni és társadalmi háttér hogyan befolyásolja a vallásosság boldogságra gyakorolt hatását:

H3.1: A vallásosság dimenzióinak pozitív hatása a boldogságra nemtől, életkortól, iskolai végzettségtől, jövedelemtől és egészségi állapottól, valamint a társadalmi hálózatban való részvételtől függően egyéni és társadalmi szinten is változik.

H3.2: A vallásosság dimenzióinak pozitív hatása a boldogságra országonként a vallási és gazdasági kontextustól függ, de időben változatlan.

2. MÓDSZERTAN

2.1. ELEMZÉSI STRATÉGIA

A kutatás a kortárs európai vallásosság és jólét változóit tartalmazó, nemzetközi longitudinális adatbázis többváltozós másodelemzésére épül. Mivel a vallás mind mikro-, mind makroszinten befolyásolja a boldogságot, indokolt a többszintű regressziós elemzés alkalmazása. Ez az eljárás alkalmasabb olyan elemzésekre, amelyeknél az az esetek csoportba rendeződnek, és a megfigyelések az ebből adódóan nem tekinthetők függetlennek, vagyis esetünkben mind az átlagos vallásosság, mind az átlagos boldogságszint országonként és időben eltérő, országokon belül pedig bizonyos mértékű hasonlóságot mutat a mintába került válaszadók körében. A többszintű megközelítés jól alkalmazható az esetek nagyszámú csoportja (klasztere) és a klasztereken belül nagyszámú eset vizsgálatakor. Végül a módszer fő előnye, hogy a többszintű modellezésben nem kell azt feltételeznünk, hogy a vizsgált összefüggések minden megfigyelési csoportban azonosak, hanem ezek változó hatásként is leírhatók. A vallás boldogságra mikro- és makroszinten gyakorolt hatásának elemzésére többszintű elemzést alkalmaznak például Haller és Hadler (2006), Jagodzinski (2009), Okulicz-Kozaryn (2010, 2011, 2012), Stavrova, Fetchenhauer és Schlösser (2013), van Hoorn és Maseland (2013), Stam, Verbakel és De Graaf (2013), Hritcu (2015), valamint Van de Velde, Van der Bracht és Buffel (2017).

Az esetek csoportosításánál Aarts és mtsai (2010) módszeréhez hasonlóan járok el: a csoportosító változók az ország és a felmérés éve (azaz az ESS megfelelő adatfelvételi hulláma). Így az egyéni válaszadók adatai az egyes adatfelvételekbe (a vizsgált országban az adott felmérésbe), az egyes adatfelvételek pedig országonként vannak csoportosítva. Ezáltal a háromszintű regressziós modell felépítése az időben változó, és az országszintű, időben stabil hatások kontrollját szolgálja. A modellek felépítése és kiértékelése során Peugh (2010) és Peugh és Enders (2005) eljárását követem. Elfogadva Bell és munkatársai (2019), Bell és Jones

(2014), valamint Snijders és Berkhof (2007) érvelését, az állandó hatásokat vizsgáló (fixed effect) modell helyett véletlenszerűen változó hatásokat vizsgáló (random effect) modelleket alkalmazok. Az elemzést az IBM SPSS MIXED eljárásával végzem (lásd erről West és Galecki, 2011).

Miután az alap többszintű modellhez hozzáadtam az elsődleges független változót, egyenként, lépésről-lépésre építem be a magasabb szintű hatások véletlenszerűségét vizsgáló változókat, a további vallási indikátorokat. Az ezeket követő modellekben egyéni szintű szocio-demográfiai kontrollváltozókat léptetek be annak tesztelésére, hogy a vallásosság továbbra is szignifikáns hatású-e. Végül további, az országokon belüli adatfelvételenkénti, és ország szintű kontextuális változókat is hozzáadok a modellhez, hogy vizsgáljam, vajon a vallásossági mérőszámok továbbra is szignifikáns hatással vannak-e a szubjektív boldogságra. Hasonló szisztematikus modellépítési megközelítést alkalmaznak Scheepers, Te Grotenhuis és Van Der Slik (2002) vagy Dolan, Peasgood és White (2008). Ez a megközelítés segít a magyarázó változók közötti kapcsolat tesztelésében, mely által érthetőbbé válik, hogyan hatnak ezek egymásra, és hogyan befolyásolják a szubjektív jóllétet.

Nem kerültek a jelen kutatás vizsgálati fókuszába a többszintű interakciós hatások, ezért nem térek ki az ország szintű, a mintaszintű és az egyéni jellemzők szintek között fennálló, az egyéni szintű kimeneti változóra gyakorolt hatására, ahogyan az e prediktorok közötti kapcsolat jellegére vagy erősségére sem. Továbbá, hogy a modellek egyszerűek maradjanak, nem vizsgálok interakciós hatásokat sem, mivel a legfontosabb magyarázó változók közvetlen, egyéni szintre gyakorolt hatása van a kutatás fókuszában.

2.2. ADATBÁZIS ÉS VÁLTOZÓK

Az elemzéshez az Európai Társadalmi vizsgálat (*European Social Survey*, ESS) első hét hullámának összevont adatbázisát használom. Az ESS több mint harminc európai ország lakosságának attitűdjeit, meggyőződését és értékmentait méri. A felmérést 2002 óta két évente végzik el, így kiváló alapja az idősoros összehasonlításnak. E nemzetközi longitudinális felmérésnek minden hulláma releváns adatokat tartalmaz a vallásosságról és a szubjektív jólétről is. Az ESS felépítésének, tartalmának és módszertani alapjainak részletes áttekintése megtalálható Schnaudt és mtsai (2014), valamint Rydland, Arnesen és Ostensen (2007) tanulmányában. A jelen elemzéshez az első hét adatfelvételi hullám összevont adatbázisát vizsgálom 2002 és 2014 között. Összesen 25 olyan vizsgált ország vett részt a kutatásban, amelyekből ebben az időszakban legalább négy hullámból állnak rendelkezésre adatok. Németország mintáját a régi és az új szövetségi államok (a korábbi kelet- és nyugatnémet területek) megkülönböztetésével vizsgálom.

A szubjektív jóllétet függő változóként a „Mennyire boldog Ön?” kérdésre adott válasz méri. A változó egy 0 és 10 közötti 11 pontos skála, amelyben a 0 jelentése „egyáltalán nem boldog”, a 10-é pedig „nagyon boldog”. Elsődleges független változóként a „Mennyire vallásos Ön?” kérdést használom. E változó szintén egy 11 pontos skála 0 és 10 közötti értékekkel, ahol a 0 jelentése „egyáltalán nem vallásos”, a 10-é pedig „nagyon vallásos”.

Az összetettebb modellekbe más vallásossági indikátorokat is beépíték kontrollváltozóként, hogy a vallásosság mértékén kívül vizsgáljam a személyes vallásgyakorlás más aspektusait is. Az ESS vizsgálta a múltbeli és jelenlegi felekezeti hovatartozást. A jelen kutatásban a válaszadáskori vallási vagy felekezeti hovatartozás eredeti változójában szereplő „zsidó”, a „keleti vallások” és az „egyéb vallások” kategóriákat egy „egyéb” kategóriában, összevontan kezelem. A múltbeli vallási vagy felekezeti hovatartozás változójának értékeit felhasználva egy összevont, „Csak a múltban tartozott felekezethez” kategóriát hoztam létre, ezt a felmérés időpontjában már semmilyen egyházhoz nem tartozók esetében alkalmazom. A „Milyen gyakran vesz részt az istentiszteleteken a különleges alkalmaktól eltekintve?” és a „Milyen gyakran imádkozik az istentiszteleteken kívül?” változók válaszkategóriáit időskálákká alakítottam. A kérdőívben használt eredeti gyakorisági kategóriákat (Minden nap; Hetente többször; Hetente egyszer; Legalább havonta egyszer; Csak különleges ünnepnapokon; Ritkábban; Soha) átszámítottam numerikus változókká, amelynek értéke közelítőleg azt fejezi ki, hogy az adott vallási tevékenységet a válaszadó egy évben hány napon gyakorolja.

Az összetettebb modellekben néhány fontosabb demográfiai háttérváltozót is kontroll alatt tartok. Ezek a következők: nem (kategorikus változó két értékkel), életkor (a felmérés évéből és a születési évből számítva, a többszintű elemzéshez a teljes minta súlyozott főátlagára centrálva), a nappali tagozatos oktatásban szerzett évek száma (az országokon belüli adatfelvételek csoportjában a súlyozott csoport-átlagra centrálva), a háztartás jelenlegi jövedelmének értékelése (kategorikus változó négy értékkel) és szubjektív egészségi állapot (kategorikus változó öt értékkel).

A társadalmi tőke mérésére egy közvetett változót hoztam létre a válaszadók közösségi hálózatba való beágyazottságának kontrollálása érdekében. Az erre szolgáló „Egy évben hány napon találkozik másokkal” változót az eredeti „Milyen gyakran találkozik barátokkal, rokonokkal vagy kollégákkal?” változóból számítottam ki, a válaszkategóriákat időskálává alakítva, a vallásgyakorlás változóinál fentebb bemutatotthoz hasonló módon. Végül az ESS egy „A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy az ember sosem lehet túl óvatos?” kérdésre válaszoló, 11 pontos skálaváltozót használt az emberekbe vetett általános bizalom mérésére, amely feltételezhetően a vallásgyakorlásnak és a más jellegű társadalmi részvételnek is velejárója, így szintén alkalmas a vallásgyakorlás mint közösségi tevékenység nem spirituális aspektusának kontrollálására is.

Az adott ország társadalmi közegének jellemzői kölcsönhatásba léphetnek a szubjektív jólét szintjével akár bizonyos kulturális sajátosságok, akár a társadalmi-gazdasági jólét, akár a gazdasági és intézményi fejlettség révén. Ezenkívül befolyásolhatják a vallás és a szubjektív jólét viszonyát a vallási kontextuson, vagyis az országon belüli felekezeti vagy vallási összetételen, valamint a vallás iránti társadalmi attitűdön keresztül is. Ezért fontos ezeknek a nemzeti sajátosságoknak a kontrollálása, amelyek ráadásul idővel változhatnak is. Ami a gazdasági és intézményi kontextust illeti, a GDP általánosságban a gazdasági fejlődés megbízható mutatószámaként alkalmazható. A skálázási problémák elkerülése érdekében a vásárlóerő-paritáson számolt egy főre jutó bruttó hazai össztermék sztenderdizált értékét használom a teljes minta átlagára centrálva.

A válaszadók társadalmi környezete vallásosságának mérésére az elemzésben használt összevont adatállományból számított adatokat használom. Ezek közé tartozik az egyéni vallásosság társadalmi szintű átlagos mértéke, a vallási felekezethez tartozás aránya az adott országban a felmérés időpontban, a társas találkozások társadalmi szintű átlagos gyakorisága, valamint az adott országban vallási alkalmakra látogatók aránya a mért időpontban, melyeket a magasabb (társadalmi) szintű hatásokat tesztelő utolsó modellekben kontrollálok.

3. AZ EMPIRIKUS KUTATÁS EREDMÉNYEI

3.1. FŐBB EREDMÉNYEK

A vizsgált modellek igazolták azt az általános hipotézist, hogy az egyéni vallásosság és a szubjektív jólét közötti robusztus pozitív összefüggés áll fenn, még akkor is, ha ez a hatás az általában kevésbé boldog nemzetekben erősebb. Emellett ugyanakkor más, a szakirodalom által korábban igazolt összefüggések hatása is megfigyelhető volt. Összesen 24 különböző modell bizonyult szignifikánsnak, melyeket a kutatás során részletesen elemzek, ezek eredményeit azonban e tézisgyűjteményben hely hiányában nem részletezem. Érdekes ugyanakkor röviden itt is bemutatni a 3. számú modellt, melyben a háromszintű csoportosítást bevezetem, vagyis itt a különböző ESS-adatfelvételi hullámokból származó nemzeti minták országokként lettek csoportosítva. Ennek a modellnek a célja annak vizsgálata, hogy az országok közötti különbségek nagyobb variabilitást mutatnak-e, mint az időbeli változások. Más szóval, azt teszteljük, hogy az időbeli változások vagy a feltételezetten viszonylag stabil országok közötti különbségek a fontosabbak-e. Ha tehát a többszintű modellben megkülönböztetjük az országokat és az országokon belüli ESS-hullámokat, az ún. *intra-class correlation* (ICC) értéke 0,17 – ez azt jelzi, hogy a teljes variancia 17%-a az országok közötti és az időbeli különbségből adódik. A *design effect* értéke 298, ami jóval magasabb, mint a 2-es küszöbérték (Peugh, 2010);

ez is indokolja a többszintű modell alkalmazását, mivel az egyszintű OLS regressziós modell alkalmazásakor sérülne a megfigyelések függetlenségére vonatkozó előfeltétel. Az ICC = 0,136 értéke alapján továbbá kijelenthető, hogy a mintákon belüli átlagos boldogság szórásának körülbelül 14%-a az országok közötti különbségekből adódik.

A háromszintű többszintű modell felépítését követő összetettebb modellekben a regressziós egyenesek tengelymetszete és meredeksége véletlenszerűen változhat, és a metszéspont és a meredekség között lehetséges kölcsönhatás a 2. és 3. szinten is. Ezt követően sorrendben a következő dimenziókat és indikátorokat léptetem be a modellekbe:

- A vallásosság dimenzióinak egyéni szintű hatása
 - Vallási, felekezeti hovatartozás
 - Istentiszteleteken, vallási alkalmakon való részvétel gyakorisága
 - Az egyéni imádság gyakorisága
- Egyéni és társadalmi szintű demográfiai és gazdasági háttér
 - Nem, életkor
 - Iskolai végzettség
 - A háztartás jövedelme
 - Szubjektív általános egészségi állapot
 - Társadalmi tőke
 - Bizalom
 - A másokkal való találkozás gyakorisága
- A társadalmi szintű gazdasági fejlődés hatása
- Mintabeli átlagos vallásosság
- A közösségi hálózatokban való részvétel mintabeli átlagos gyakorisága
- A vallási alkalmakon való részvétel mintabeli átlagos gyakorisága
- Az egyéni imádság mintabeli átlagos gyakorisága (nem volt szignifikáns)
- Társadalmi szintű részvétel egyházi, vallási alkalmakon

Az utolsóként tesztelt, legteljesebb modell eredményeinek kivonata alább, az *1. táblázatban* látható. Mivel a vallásosság társadalmi és kulturális jelentősége országonként eltérő, itt a felekezeti identitás hatása is véletlenszerű lehet a 3. szinten. Ennek a modellnek az illeszkedése jobb, mint bármelyik korábbi modellé (az AIC = 1034820,34 és a $-2LL = 1034748,34$, az előzőleg tesztelt 23-as modellhez képest nagyon jelentős, $\Delta_{-2LL} = 5672,3$ változással). Amint ez a modell is nyilvánvalóvá teszi, a vallásossági dimenziók mindegyike következetesen szignifikáns hatást fejt ki, még akkor is, ha a modellben az egyes társadalmi-gazdasági tényezők és a társadalmi hálózatokban való részvétel mutatóit kontroll alatt tartom.

Table 1: Az ország szintű vallási és kulturális környezet hatása többszintű regressziós modellben

Magyarázó változó		Becsült együttható	Szign.
Személyes vallásosság mértéke		0,056816	***
	Római katolikus	-0,040244	*
	Protestáns	0,038416	
Felekezethez tartozás (referenciakategória: nem vallásos)	Orthodox	-0,126423	***
	Más keresztény	-0,002903	
	Iszlám	-0,087284	**
	Zsidó vagy keleti vallás követője	-0,156451	***
	Csak korábban tartozott felekezethez	-0,057633	***
Vallási alkalmakra járás gyakorisága		0,000267	**
Egyéni imádkozás gyakorisága		0,000149	***
Férfi (referenciakategória: nő)		-0,082780	***
Válaszadó életkora (minta főátlagához centrálva)		0,000150	
Nappali munkarendű oktatásban befejezett évek száma (adatfelvételek átlagához centrálva)		-0,002941	**
Háztartás jelenlegi jövedelme (referenciakategória: Nagyon nehezen élünk meg)	Kényelmesen megélünk	1,731011	***
	Kijövünk a jelenlegi jövedelmünkből	1,390369	***
	Nehezen élünk meg	0,779589	***
	Nagyon jó	2,489116	***
Általános egészségi állapot (referenciakategória: Nagyon rossz)	Jó	2,044109	***
	Kielégítő	1,557958	***
	Rossz	0,826442	***
Milyen gyakran él társasági életet		0,001245	***
Bizalom a többi emberben		0,093688	***
Bruttó hazai termék (vásárlóerőparitáson, Sztenderdizált, minta főátlagához centrálva)		0,260357	***
Személyes vallásosság szintjének átlaga országoként és adatfelvételenként		0,132249	**
Felekezethez tartozók átlagos aránya országoként és adatfelvételenként		-0,749952	**
Másokkal való találkozás átlagos gyakorisága országoként és adatfelvételenként		-0,003295	***
Vallási alkalmakra járás átlagos gyakorisága országoként és adatfelvételenként		0,012118	*
Felekezethez tartozók átlagos aránya országoként (időtől függetlenül)		0,002565	*
Reziduális (Személyek közötti egyéni különbség által megmagyarázott szóráshányad)		2,836932	***
Tengelymetszet szórása adatfelvételenként (Level 2 intercept variance)		0,016633	***
Tengelymetszet és meredekség kölcsönhatása adatfelvételenként (Level 2 intercept+slope interaction)		-0,000707	*
Meredekség szórása adatfelvételenként (Level 2 slope variance)		0,000157	***
Tengelymetszet szórása országoként (Level 3 intercept variance)		0,120348	**
Tengelymetszet és meredekség kölcsönhatása országoként (Level 3 intercept+slope interaction)		-0,007118	**
Meredekség szórása országoként (Level 3 slope variance)		0,000654	**

Jelmagyarázat: * Wald szign. $p < 0,05$; ** Wald szign. $p < 0,01$; *** Wald szign. $p < 0,001$

A következőkben rátérek a kutatási hipotézisekre, és áttekintem az ezekre vonatkozó főbb megállapításokat.

H1.1 igazolva: A magasabb fokú vallásosság hozzájárul a boldogsághoz.

Az egyéni vallásosság mértékének hatása gyengének, de konzisztensnek és szignifikánsan pozitívnak bizonyult minden vizsgált modellben. A paraméter együtthatójának becsült értéke 0,0568, ami hozzávetőlegesen 0,06-os különbséget jelez a válaszadók átlagos boldogsága

között, a 11-fokú skálán egy skálaérték-növekmény mellett, ahol az „egyáltalán nem vallásos” 0-tól a „nagyon vallásos” 10-ig terjed. Vagyis a teljesen vallástalan emberek átlagos boldogságának hozzávetőlegesen 3,2-es értékéhez képest a skála másik végén lévők átlagos boldogsága 3,8-ra becsülhető, ha az összes többi változó – az egyéni és a társadalmi szintű szociodemográfiai háttér és gazdasági jellemzők, valamint a vallásosság többi mutatója és a társadalmi tőke – konstans. A hatás robusztus, még ha nem is teljesen független más vallási dimenzióktól: megfigyelt hatása némileg magasabbnak mutatkozott, amikor a felekezeti hovatartozást, majd később az imádkozás gyakoriságát is bevezettem a modellekbe, az életkor, az iskolai végzettség és az egészségi állapot kontrollja pedig tovább fokozta látszólagos hatását. A bizalom bevonása azonban némileg csökkentette a hatást. Ez a különféle vallásossági dimenziók elméleti megkülönböztetésének empirikus érvényességére utal.

H1.2 cáfolva: A valláshoz (felekezethez) tartozás magasabb szintű boldogsággal jár.

Több korábbi kutatási eredménnyel ellentétben, amelyek a felekezeti hovatartozásnak az egyéni jólétre gyakorolt pozitív hatását mutatták ki, az derült ki, hogy a valláshoz tartozás – legalábbis a vallási hagyománnyal való azonosulás szintjén – önmagában nem növelte a boldogságot, amikor az egyén vallásos meggyőződésének erősségét is kontrolláltam. A római katolikus, a keleti ortodox, az iszlám és a zsidó hovatartozás, valamint más kisebb és keleti vallásokhoz való kötődés egyaránt negatívan hatott az egyéni boldogságra. Szinte az utolsó vizsgált modellekig a protestáns hovatartozás volt az egyetlen, amely következetesen pozitív kapcsolatot mutatott a magasabb boldogsággal. Ez a látszólagos pozitív hatás azonban 5%-os szinten nem volt szignifikáns, amikor az utolsó modellben a felekezeti hovatartozás hatását a boldogságra országos szinten véletlenszerűen változóként építettem be. Megállapítható, hogy a boldogság szempontjából nem elsősorban a protestáns hovatartozás számít, hanem a protestáns egyházhoz való tartozás egy olyan országban, ahol magasabb a protestáns egyháztagok aránya.

H1.3 igazolva: A vallási alkalmak gyakoribb látogatása nagyobb boldogságot nyújt.

A rendszeres templomba járás minden modellben szignifikánsan növelte a boldogságot. Érdekes viszont, hogy ennek a hatásnak egy részét az egyéni ima felülírta (lásd alább); ez azt jelenti, hogy azok körében, akik gyakrabban imádkoznak, a templomba járás még inkább növeli a boldogságot. Vagyis a rituálékban való formális részvétel önmagában nem olyan hatékony, mint az egyéni áhítatra épülő vallásgyakorlás. Hatását továbbá némileg gyengítette a

társadalmi-gazdasági helyzetre, az egészségre és a társadalmi tőkére vonatkozó mutatók bevonása.

H1.4 igazolva: A gyakoribb egyéni imádság magasabb szintű boldogságot nyújt.

Az egyszerűbb modellekben az imádság látszólag negatívan befolyásolta a boldogságot. Hatása jelentősen gyengébb volt az életkor és az iskolai végzettség bevonásával együtt, ami arra utal, hogy az idősebb és képzetlenebb emberek többet imádkoztak. A jövedelem kontrollálásával azonban az ima hatásának szignifikanciája megszűnt, majd a szubjektíven megítélt egészségi állapot bevezetésével az ima hatása szignifikáns és pozitív lett. Ennek a magyarázata az, hogy a kedvezőtlen életkörülmények között élők hajlamosak többet imádkozni, de két azonos körülmények között élő személy közül az lesz boldogabb, aki többet imádkozik.

H2.1 bizonytalan eredmény: A vallásosság magasabb átlagos szintje egy társadalmon belül magasabb szintű egyéni boldogsággal társul.

H2.2 bizonytalan eredmény: A vallási felekezethez tartozók magasabb aránya a társadalmon belül magasabb szintű egyéni boldogsággal társul.

Sem az egyéni vallásosság mértékének mintaszintű átlaga, sem a vallási hovatartozás mintaszintű átlagos aránya önmagában nem befolyásolta jelentősen az egyéni boldogságot. Ha azonban mindkét mutatót egyidejűleg vontam be a modellbe, hatásuk szignifikáns lett: az egyéni vallásosság mintaszintű átlagos mértékének hatása pozitív, míg a vallási felekezethez tartozó lakosság arányának hatása negatív volt. Ennek valószínű oka a kettő közötti gyenge, de szignifikáns kapcsolat.

H2.3 igazolva: A templomba járás nagyobb átlagos társadalmi gyakorisága hozzájárul az egyéni boldogság magasabb szintjéhez.

A rendszeres templomba járás magasabb mintaszintű átlaga pozitív hatással volt az egyéni boldogságra, függetlenül a vallási alkalmak látogatásának egyéni gyakoriságától. Ennél is meglepőbb, hogy a templomlátogatás mintaszintű átlagos gyakoriságának hatása nem szignifikáns, ha azt a másokkal való társadalmi találkozások átlagos gyakoriságának kontrollálása nélkül építjük be a modellbe. Ennek valószínű elméleti magyarázata, hogy egy olyan társadalomban, ahol a gyakori társasági találkozás szorosabban hozzátartozik a kultúrához, a találkozások a vallási alkalmakon baráti találkozásra is lehetőséget kínálhatnak, így ezek szerepe hasonló lesz a nem vallásos társasági eseményekéhez.

H2.4 cáfolva: Az imádság nagyobb átlagos társadalmi gyakorisága hozzájárul az egyéni boldogság magasabb szintjéhez.

Ezt a hipotézist a modellek nem támasztották alá. Az egyéni imádság mintaszintű átlagos gyakoriságát is tartalmazó modellben sem ez, sem a vallási alkalmak látogatásának mintaszintű átlagos gyakorisága nem bizonyult szignifikáns hatásúnak. Sőt, még a templomlátogatás mintaszintű átlagát nem tartalmazó modellben sem befolyásolta az egyéni imádság mintaszintű gyakorisága a boldogságot szignifikáns mértékben. Ebből nyilvánvaló, hogy az imádság a vallásgyakorlásnak annyira bensőséges, spirituális eleme, hogy csak az élvezzi annak hasznát, aki gyakorolja is.

H3.1 bizonytalan eredmény: A vallásosság dimenzióinak pozitív hatása a boldogságra nemtől, életkortól, iskolai végzettségtől, jövedelemtől és egészségi állapottól, valamint a társadalmi hálózatban való részvételtől függően egyéni és társadalmi szinten is változik.

A modellekben megfigyelhető volt a legtöbb vallásossági dimenzió robusztus hatása, amely még a szocio-demográfiai háttér és a társadalmi tőke kontrollálása mellett is szignifikáns maradt. A vallásosság mértékének és a templomba járásnak a boldogságra gyakorolt hatása meglehetősen következetesnek bizonyult. A többi vallási indikátor szignifikanciája, előjele és nagysága azonban valamivel instabilabb. A gyakoribb imádkozás pozitív hatását különösen a jövedelmi helyzet és az egészségi állapot befolyásolta, a felekezethez tartozás és a boldogság kapcsolatát pedig az egyéni jövedelemmel kapcsolatos elégedettség és a társadalom vallásossága.

H3.2 igazolva: A vallásosság dimenzióinak pozitív hatása a boldogságra országonként a vallási és gazdasági kontextustól függ, de időben változatlan.

Megállapítható, hogy a vallásosság szintje mintánként és országonként szignifikánsan eltért. Továbbá már a modellépítés kezdetétől megfigyelhető volt a boldogság szintjének adatfelvételeken belüli és országokon belüli viszonylagos homogenitása. A szignifikáns kovariancia-paraméterek alátámasztották, hogy az országok közötti különbségeket az eltérő kulturális és gazdasági kontextus eredményezi. A tengelymetszetek és a regressziós egyenesek meredekségei mind a minták, mind az országok szintjén szignifikáns szórást mutattak. Az összetettebb modellekben (a jövedelem és az egészség egyéni szintű kontrollálása mellett) szignifikáns negatív interakció volt megfigyelhető a tengelymetszet és a meredekség között, ami azt jelenti, hogy a vallásosság hozzájárulása a nagyobb boldogsághoz feltételezhetően alacsonyabb, de továbbra is szignifikáns és pozitív mindazokban a mintákban és országokban,

amelyek társadalmát boldogabb emberek alkotják. Sőt, a felekezethez tartozók országos aránya hatásának szignifikáns szórása arra utal, hogy az ország vallási kultúrája szintén befolyásolja a vallás hozzájárulását az egyéni boldogsághoz.

3.2. KÖVETKEZTETÉSEK

Kutatásom eredményei alapján arra lehet következtetni, hogy a vallások szerepének feltételezett hanyatlása ellenére a mai európai társadalmakban a vallásosság még mindig jelentős mértékben hozzájárulhat az emberek boldogságához a hit, az elkötelezettség, a részvétel, az áhítat és a közösséghez való kötődés révén. Ez a hatás statisztikailag jól elkülöníthető a hasonló, nem vallásos hatásokétól, amilyen például az értelemmel, céllal (de nem vallási tanítások alapján) élt élet, a nem vallásos formális vagy informális közösségekben való részvétel, vagy akár az egyházon kívüli spirituális tevékenységekben való részvétel. Ennek ellenére nem a formális felekezeti tagság számít, ellenkezőleg: bizonyos vallási hagyományokhoz való kötődés adott esetben a kedvezőtlen életkörülmények indikátora lehet. Az egyéni vallásgyakorlás, beleértve a rendszeres templomba járást és a gyakori imát, pozitívan befolyásolhatja a szubjektív jólétet. Érdekes módon a vallásos elkötelezettség jelentősen növeli a boldogságot tényleges vallásgyakorlás nélkül is, még ha e hatás gyengébbnek tűnt is a boldogabb vagy jómódúbb nemzetekben.

A boldogság- és jólét-kutatások iránti, különösen az ezredforduló óta megnövekedett tudományos érdeklődés azt jelzi, hogy a demokratikus társadalmakban egyre nagyobb az igény annak megértésére, hogy milyen társadalmi tényezők befolyásolják a boldogságot, a jólétet és az élettél való elégedettséget. Kutatásom világosabbá tette, hogy érdemes-e a vallásosságot politikai intézkedésekkel elősegíteni, például a hitoktatás állami támogatásával vagy szabályozásával. Meglehetősen egyszerű politikai következtetés, hogy a hagyományos formális egyházak támogatása nem feltétlenül teszi boldogabbá az embereket; ha azonban ez a támogatás végül a legsúlyosabb szükségletekkel küzdőkhöz jut el, az mindenki jólétéhez hozzájárulhat. Az egészség és az anyagi elégedettség ugyanakkor láthatóan fontosabb, így feltételezhető, hogy a vallás már nem a „nép ópiuma”.

4. HIVATKOZÁSOK

- Aarts, O., Te Grotenhuis, M., Need, A. and De Graaf, N. D. (2010): Does Duration of Deregulated Religious Markets Affect Church Attendance? Evidence from 26 Religious Markets in Europe and North America Between 1981 and 2006. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(4), pp. 657-672. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2010.01535.x>
- Abreu, M. (2016): Nonprofit Marketing: A European Perspective on Donations and Religiousness. In: Plangger, K. (ed.): *Thriving in a New World Economy*. Developments in Marketing Science: Proceedings of the Academy of Marketing Science. Springer, Cham pp. 347-356. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-24148-7_106
- Affrime, J. (2011): A study in religious worldview and subjective well-being. Theses and Dissertations. Paper 66. Thesis Submitted to the Department of Psychology, College of Liberal Arts and Sciences, Rowan University, August 31, 2011
- Anderson, L. R. and Mellor, J. M. (2009): Religion and cooperation in a public goods experiment. *Economics Letters*, 105 pp. 58-60.
- Anderson, L., Mellor, J. and Milyo, J. (2010): Did the Devil Make Them Do It? The Effects of Religion in Public Goods and Trust Games. *Kyklos*, 63(2), pp. 163-175. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2010.00456.x>
- Ardelt, M. (2003): Effects of Religion and Purpose in Life on Elders Subjective Well-Being and Attitudes Toward Death. *Journal of Religious Gerontology*, 14(4), pp. 55-77. DOI: https://doi.org/10.1300/J078v14n04_04
- Argyle, M. and Hills, P. (2000): Religious Experiences and Their Relations With Happiness and Personality. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 10(3), pp. 157-172. DOI: https://doi.org/10.1207/S15327582IJPR1003_02
- Azzi, C. and Ehrenberg, R., (1975): Household allocation of time and church attendance. *Journal of Political Economy*, 83, pp. 27-56. DOI: <https://doi.org/10.1086/260305>
- Bechert, I. (2013): Are Religious People Happier than Non-Religious People? In: Bechert I. and Quandt, M. (eds.): *ISSP Data Report: Religious Attitudes and Religious Change*, GESIS Series Volume 13, Köln: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences, pp. 59-72. DOI: <https://doi.org/10.21241/ssoar.37204>
- Beard, T. R., Ekelund, R. B. Jr., Ford, G. S. and Tollison, R. D. (2011): Self-Protection, Insurance and Religious Choice, Manuscript, Auburn University, Auburn, AL
- Bell, A., Fairbrother, M. and Jones, K. (2019): Fixed and random effects models: making an informed choice, *Quality & Quantity*, 53, pp. 1051-1074 DOI: <https://doi.org/10.1007/s11135-018-0802-x>
- Bell, A. and Jones, K. (2014): Explaining Fixed Effects: Random Effects Modeling of Time-Series Cross-Sectional and Panel Data, *Political Science Research and Methods*, 3(1), 133-153. DOI: <https://doi.org/10.1017/psrm.2014.7>
- Benjamins, M. R., Musick, M. A., Gold, D. T. and George, L. K. (2003): Age-Related Declines in Activity Level: The Relationship Between Chronic Illness and Religious Activities. *Journal of Gerontology: SOCIAL SCIENCES*, 58(6), pp. 377-385. DOI: <https://doi.org/10.1093/geronb/58.6.S377>
- Bjørnskov, C., Dreher, A. and Fischer, J. A. V. (2008): Cross-country determinants of life satisfaction: exploring different determinants across groups in society, *Social Choice and Welfare*, 30, pp. 119-173. DOI <https://doi.org/10.1007/s00355-007-0225-4>
- Bognár, B. and Kmetty, Z. (2020): Believing without moralising: Secularised religiousness in Hungary. *Social Compass*, 67(4), pp. 576-598. DOI: <https://doi.org/10.1177/0037768620949064>
- Bradshaw, M. and Ellison, C. G. (2010): Financial hardship and psychological distress: Exploring the buffering effects of religion. *Social Science & Medicine*, 71(1), pp. 196-204. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.03.015>
- Bradshaw, M., Ellison, C. G. and Marcum, J. P. (2010): Attachment to God, Images of God, and Psychological Distress in a Nationwide Sample of Presbyterians. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 20(2), pp. 130-147. DOI: <https://doi.org/10.1080/10508611003608049>.
- Brehm, J. M., Eisenhauer, B. W. and Krannich, R. S. (2004): Dimensions of Community Attachment and Their Relationship to Well-Being in the Amenity-Rich Rural West. *Rural Sociology*, 69(3), pp. 405-429. DOI: <https://doi.org/10.1526/0036011041730545>

- Bruce, A. J., Menefee, M. R., Kordinak, S. T. and Harman, M. J. (2005): Religious Pluralism, Religious Activity and Religious Coping. *American Journal of Psychological Research*, 1(1), pp. 71-78.
- Brulé, G. and Veenhoven R. (2014): Freedom and happiness in nations: why the Finns are happier than the French. *Psychology of Well-Being: Theory, Research and Practice*, 4(17), DOI: <https://doi.org/10.1186/s13612-014-0017-4>
- Burger, M., Veenhoven, R., Kakar, L. and Commandeur, H. (2015): Genetic distance and differences in happiness across nations: Some preliminary evidence. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 3(2), pp. 142-158.
- Chai, L. T. and Chen, T. B. (2009): Religiosity As An Antecedent Of Attitude Towards Green Products: An Exploratory Research On Young Malaysian Consumers. *ASEAN Marketing Journal*, 1(1), pp. 29-36.
- Clark, A. and Lelkes, O. (2006): Deliver us from evil: Religion as insurance. Papers on Economics of Religion, 06/03. Downloaded from http://www.ugr.es/~teoriahe/RePEc/gra/paoner/per06_03.pdf (Accessed 10 December 2021)
- Clark, A. and Lelkes, O. (2009): Let us pray: religious interactions in life satisfaction. PSE Working Papers from HAL. Downloaded from <http://halshs.archives-ouvertes.fr/docs/00/56/61/20/PDF/wp200901.pdf> (Accessed 10 December 2021)
- Cohen, A. B. and Johnson, K. A. (2017): Religion and Well-being, *Applied Research Quality Life*, 12, pp. 533-547. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11482-016-9475-6>
- Cohen-Zada, D. and Sander, W. (2011): Religious Participation versus Shopping: What Makes People Happier? *The Journal of Law & Economics*, 54(4), pp. 889-906. DOI: <https://doi.org/10.1086/658862>
- Colón-Bacó, E. (2010): The Strength of Religious Beliefs is Important for Subjective Well-Being. *Undergraduate Economic Review*, 6(1), Article 11, available at: <http://digitalcommons.iwu.edu/uer/vol6/iss1/11> (Accessed 12 December 2021)
- Cosgel, M. M. and Minkler, L. (2004a): Rationality, integrity, and religious behaviour. *Journal of Socio-Economics*, 33, pp. 329-341.
- Cosgel, M. M. and Minkler, L. (2004b): Religious Identity and Consumption. *Review of Social Economy*, 62(3), pp. 339-350. DOI: <https://doi.org/10.1080/0034676042000253945>
- Davis, N. J. and Robinson R. V. (2001): Theological Modernism, Cultural Libertarianism and Laissez-Faire Economics in Contemporary European Societies. *Sociology of Religion*, 62(1), pp. 23-50. DOI: <https://doi.org/10.2307/3712229>
- Darnell, A. and Sherkat, D. E. (1997): The Impact of Protestant Fundamentalism on Educational Attainment. *American Sociological Review*, 62(2), pp. 306-315.
- Deaton, A. (2008): Income, Health, and Well-Being around the World: Evidence from the Gallup World Poll. *Journal of Economic Perspectives*, 22(2), pp. 53-72. DOI: <https://doi.org/10.1257/jep.22.2.53>
- Dehejia, R., DeLeire, T. and Luttmer, E. F.P. (2007): Insuring consumption and happiness through religious organizations. *Journal of Public Economics*, 91(1-2), pp. 259-279. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2006.05.004>
- Diener, E. and Seligman, M. E. P. (2002): Very Happy People. *Psychological Science*, 13(1), pp. 81-84. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00415>
- Diener, E. and Seligman, M. E. P. (2004): Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being. *Psychological Science in the Public Interest*, 5(1), pp. 1-31. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2004.00501001.x>
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E. and Smith, H. L. (1999): Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), pp. 276-302. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>
- Diener, E., Tay, L. and Myers, D. G. (2011): The Religion Paradox: If Religion Makes People Happy, Why Are So Many Dropping Out? *Journal of Personality and Social Psychology*, pp. 101. 1278-1290. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0024402>
- Doebler, S. (2014): Relationships Between Religion and Intolerance Towards Muslims and Immigrants in Europe: A Multilevel Analysis, *Review of Religious Research*, 56(1), pp. 61-86. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13644-013-0126-1>
- Dolan, P., Peasgood, T. and White, M. (2008): Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being. *Journal of Economic Psychology*, 29, pp. 94-122. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.09.001>

- Driskell, R. L., Lyon, L. and Embry, E. (2008): Civic Engagement and Religious Activities: Examining the Influence of Religious Tradition and Participation. *Sociological Spectrum*, 28, pp. 578-601. DOI: <https://doi.org/10.1080/02732170802206229>
- Easterlin, R. A. (2013): Happiness, growth, and public policy. *Economic Inquiry*, 51(1), pp. 1-15. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.2012.00505.x>
- Edling, C., Rydgren, J. and Bohman, L. (2014): Faith or Social Foci? Happiness, Religion, and Social Networks in Sweden. *European Sociological Review*, 30(5), pp. 615-626. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcu062>
- Eger, R. J. and Maridal, J. H., (2015): A statistical meta-analysis of the wellbeing literature. *International Journal of Wellbeing*, 5(2), pp. 45-74. doi:10.5502/ijw.v5i2.4
- Ellison, C. G. (1991): Religious Involvement and Subjective Well-Being. *Journal of Health and Social Behavior*, 32(1), pp. 80-99. DOI: <https://doi.org/10.2307/2136801>
- Ellison, C. G., Fang, Q., Flannelly, K. J. and Steckler, R. A. (2013): Spiritual Struggles and Mental Health: Exploring the Moderating Effects of Religious Identity. *International Journal for the Psychology of Religion*, 23(3), pp. 214-229. DOI: <https://doi.org/10.1080/10508619.2012.759868>
- Ellison, C. G. and Levin, J. S. (1998): The Religion-Health Connection: Evidence, Theory, and Future Directions. *Health Education & Behavior*, 25(6), pp. 700-720. DOI: <https://doi.org/10.1177/109019819802500603>
- Ellison, C. G., Zhang, W., Krause, N. and Marcum, J. P. (2009): Does Negative Interaction in the Church Increase Depression? Longitudinal Findings from the Presbyterian Panel Survey. *Sociology of Religion*, 70(4), pp. 409-431. DOI: <https://doi.org/10.1093/socrel/srp062>
- Fenelon, A. and Danielsen, S. (2016): Leaving my religion: Understanding the relationship between religious disaffiliation, health, and well-being. *Social Science Research*, 57, pp. 49-62. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2016.01.007>
- Ferraro, K. F. and Albrecht-Jensen, C. M. (1991): Does Religion Influence Adult Health? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30(2), pp. 193-202. DOI: <https://doi.org/10.2307/1387213>
- Ferriss, A. L. (2002): Religion and the Quality of Life. *Journal of Happiness Studies* 3, pp. 199-215. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1020684404438>
- Fidrmuc, J. and Tunali, Ç. B. (2015): Happiness and Religion. Paper presented at Slovak Economic Association Meeting in Kosice, October 2-3, 2015. Working Paper, Uxbridge, ZDB-ID 2257340-9. - Vol. 15-20, DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.1695.9845>
- Finke, R., Bader, C. D. and Polson, E. C. (2010): Faithful Measures: Developing Improved Measures of Religion. ARDA Guiding Paper Series. State College, PA: The Association of Religion Data Archives. Downloaded from <http://www.thearda.com/rrh/papers/guidingpapers/finke.asp> (Accessed 10 December 2021)
- Fischer, J. A. V. (2010): Accounting for unobserved country heterogeneity in happiness research: Country fixed effects versus region fixed effects. MPRA Paper No. 22272. University Library of Munich, Germany. Downloaded from <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/22272/> (Accessed 10 December 2021)
- Fisher, J. (2013): Relating with God Contributes to Variance in Happiness, over that from Personality and Age. *Religions*, 4(3), pp. 313-324. DOI: <https://doi.org/10.3390/rel4030313>
- Francis, L. (2011): Religion and happiness: Perspectives from the psychology of religion, positive psychology and empirical theology. In: Atherton, J., Graham, E. and Steedman, I. (eds.): *The Practices of Happiness: Political economy, religion and wellbeing*. London – New York: Routledge, pp. 113-124. DOI: <http://doi.org/10.4324/9780203846902>
- Francis, L. J., Jewell, A. and Robbins, M. (2010): The relationship between religious orientation, personality, and purpose in life among an older Methodist sample. *Mental Health, Religion & Culture*, 13(7-8), pp. 777-791. DOI: <https://doi.org/10.1080/13674670802360907>
- Francis, L. J. Ziebertz, H-G. and Lewis, C. A. (2003): The Relationship Between Religion and Happiness Among German Students. *Pastoral Psychology*, 51(4), pp. 273-281. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1022529231234>
- Galen, L. W. (2012): Does Religious Belief Promote Prosociality? A Critical Examination. *Psychological Bulletin*, 138(5), pp. 876-906. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0028251>
- George, L. K., Ellison, C. G. and Larson, D. B. (2002): Explaining the Relationships Between Religious Involvement and Health. *Psychological Inquiry*, 13(3), pp. 190-200. DOI: https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1303_04

- Glaeser, E. L. and Sacerdote, B. I. (2008): Education and Religion. *Journal of Human Capital*, 2(2), pp. 188-215. DOI: <https://doi.org/10.1086/590413>
- Glazier, R. A. (2017): Providentiality: A New Measure of Religious Belief. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 13(3), pp. 1-26.
- Greenfield, E. A. and Marks, N. F. (2007): Religious Social Identity as an Explanatory Factor for Associations Between More Frequent Formal Religious Participation and Psychological Well-Being. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 17(3), pp. 245-259. DOI: <http://doi.org/10.1080/10508610701402300>
- Graham, C. and Crown, S. (2014): Religion and wellbeing around the world: Social purpose, social time, or social insurance? *International Journal of Wellbeing*, 4(1), pp. 1-27. DOI: <http://doi.org/10.5502/ijw.v4i1.14>
- Graham, J. and Haidt, J. (2010): Beyond Beliefs: Religions Bind Individuals Into Moral Communities. *Personality and Social Psychology Review*, 14, pp. 140-150. DOI: <http://doi.org/10.1177/1088868309353415>
- Grouden, M. E. and Jose, P. E. (2015): Do sources of meaning differentially predict search for meaning, presence of meaning and wellbeing? *International Journal of Wellbeing*, 5(1), 33-52. DOI: <http://doi.org/10.5502/ijw.v5i1.3>
- Gundlach, E. and Opfinger, M. (2013): Religiosity as a determinant of happiness. *Review of Development Economics*, 17(3), pp. 523-539. DOI: <https://doi.org/10.1111/rode.12047>
- Gyorgyovich, M. and Pillók, P. (2014): A vallásos fiatalok társadalmi státuszának változása. *Vigilia*, 79(9), pp. 650-660.
- Hadaway, C. K. (1978): Life Satisfaction and Religion: A Reanalysis. *Social Forces*, 57(2), pp. 636-643. DOI: <https://doi.org/10.2307/2577686>
- Halama, P., Martos, T. and Adamovová, L. (2010): Religiosity and Well-Being in Slovak and Hungarian Student Samples: The Role of Personality Traits. *Studia Psychologica*, 52, pp. 101-115.
- Hall, D. E., Meador, K. G. and Koenig, H. G. (2008): Measuring Religiousness in Health Research: Review and Critique. *Journal of Religion and Health*, 47(2), pp. 134-163. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10943-008-9165-2>
- Haller, M. and Hadler, M. (2006): How Social Relations and Structures Can Produce Happiness and Unhappiness: An International Comparative Analysis. *Social Indicators Research*, 75(2), pp. 169-216. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-004-6297-y>
- Hank, K. and Schaan, B. (2008): Cross-National Variations in the Correlation Between Frequency of Prayer and Health Among Older Europeans. *Research on Aging*, 30(1), pp. 36-54. DOI: <https://doi.org/10.1177/0164027507307923>
- Hayward, R. D. and Elliott, M. (2014): Cross-National Analysis of the Influence of Cultural Norms and Government Restrictions on the Relationship Between Religion and Well-Being. *Review of Religious Research*, 56(1), pp. 23-43. DOI <https://doi.org/10.1007/s13644-013-0135-0>
- Hayward, R. D. and Krause, N. (2013): Patterns of Change in Prayer Activity, Expectancies, and Contents during Older Adulthood. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(1), pp. 17-34. DOI: <https://doi.org/10.1111/jssr.12014>
- Headey, B., Schupp, J., Tucci, I. and Wagner, G. G. (2010): Authentic happiness theory supported by impact of religion on life satisfaction: A longitudinal analysis with data for Germany. *The Journal of Positive Psychology*, 5(1), pp. 73-82. DOI: <https://10.1080/17439760903435232>
- Hegedűs, R. (2001): A vallásosság a társadalomban. *Századvég*, 6(21), pp. 51-68.
- Hegedűs, R. (2008): A vallási változás: társadalmi trend és egyéni életciklus. In: Kolosi, T. and Tóth, I. Gy. (eds.): *Újratervezés: Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. Kutatási jelentés a "Háztartások életút vizsgálata" (HÉV) alapján*. Budapest: Tárki, pp. 159-169.
- Helliwell, J. F. and Putnam, R. D. (2004): The social context of well-being. *Philosophical Transactions of the Royal Society London—Biological Sciences*, 359(1449), pp. 1435-1446. DOI: <https://doi.org/10.1098/rstb.2004.1522>
- Hoverd, W. J. and Sibley, C. G. (2013): Religion, deprivation and subjective wellbeing: Testing a religious buffering hypothesis. *International Journal of Wellbeing*, 3(2), pp. 182-196. DOI: <https://doi.org/10.5502/ijw.v3i2.5>
- Hritcu, R. O. S. (2015): A multilevel analysis of life satisfaction in Central and Eastern Europe. *Procedia Economics and Finance* 20, pp. 289-300. DOI: [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)00077-5](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00077-5)

- Hui, C. H., Lau, W. W. F., Cheung, S-H., Cheung, S-F., Lau, E. Y. Y. and Lam, J. (2014): Predictors and Outcomes of Experiences Deemed Religious: A Longitudinal Investigation. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 25(2), pp. 107-129. DOI: <https://doi.org/10.1080/10508619.2014.916588>
- Hungerman, D. M. (2014): The effect of education on religion: Evidence from compulsory schooling laws. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 104, pp. 52-63. DOI: <https://dx.doi.org/10.1016/j.jebo.2013.09.004>
- Idler, E. L., Kasl, S. V. and Hays, J. C. (2001): Patterns of Religious Practice and Belief in the Last Year of Life. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 56B(6), pp. S326-S334, DOI: <https://doi.org/10.1093/geronb/56.6.s326>
- Inglehart, R. and Klingemann, H.-D. (2000): Genes, culture, democracy, and happiness. In: Diener, E. and Suh, E. M. (eds.): *Culture and subjective well-being*. Cambridge, MA, US: The MIT Press, pp. 165-183.
- Jagodzinski, W. (2009): The impact of religion on values and behaviour. *Kwansei Gakuin University School of Sociology Journal*, 107, pp. 19-34.
- Janssen, F., Bänziger, S., Dezutter, J. and Hutsebaut, D. (2005): Religion and mental Health: Aspects of the Relation Between Religious Measures and Positive and Negative Mental Health. *Archiv für Religionspsychologie / Archive for the Psychology of Religion*, 27, pp. 19-44.
- Keister, L. A. (2003): Religion and Wealth: The Role of Religious Affiliation and Participation in Early Adult Asset Accumulation. *Social Forces*, 82(1), pp. 173-205. DOI: <https://doi.org/10.1353/sof.2003.0094>
- Keister, L. A. (2008): Conservative Protestants and Wealth: How Religion Perpetuates Asset Poverty. *American Journal of Sociology*, 113(5), pp. 1237-1271. DOI: <https://doi.org/10.1086/525506>
- Kennedy, J. E. (1999): Religious Guilt and Fear, Well-Being, and Fundamentalism. Manuscript downloaded from <http://jeksite.org/research/bv.pdf> (Accessed 10 December 2021)
- Koenig, H. G. (2012): Religion, Spirituality, and Health: The Research and Clinical Implications. *International Scholarly Research Notices*, Volume 2012, Article ID 278730, DOI: <https://doi.org/10.5402/2012/278730>
- Kogan, A., Sasaki, J., Zou, C., Kim, H. and Cheng, C. (2013): Uncertainty Avoidance Moderates the Link between Faith and Subjective Well-being Around the World. *The Journal of Positive Psychology*, 8(3), pp. 242-248. DOI: <https://doi.org/10.1080/17439760.2013.781207>
- Krause, N., Ironson, G. and Hill, P. (2018): Religious involvement and happiness: Assessing the mediating role of compassion and helping others. *The Journal of Social Psychology*, 158(2), pp. 256-270. DOI: <https://doi.org/10.1080/00224545.2017.1331992>
- Lamu, A. N. and Olsen, J. A. (2016): The relative importance of health, income and social relations for subjective well-being: An integrative analysis. *Social Science & Medicine*, 152, pp. 176-185. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2016.01.046>
- Lasinska, K. (2013): Religion and Democratisation: Eastern Europe in Comparative Perspective, Paper prepared for delivery at the 7th ECPR General Conference, Science Po, Bordeaux, 4-7 September 2013
- Lelkes, O. (2002): Tasting freedom: Happiness, religion and economic transition. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 59(2), pp. 173-194.
- Lengyel, Gy. and Hegedűs, R. (2004): A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban. In: Helmich, D. and Szántó, Z. (eds.): *Módszertan, gazdaság, társadalom: In memoriam Bertalan László*. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány, pp. 401-417.
- Levin, J. S. and Chatters, L. M. (1998): Religion, health, and psychological well-being in older adults: findings from three national surveys. *Journal of Aging and Health*, 10(4), pp. 504-31. DOI: [10.1177/089826439801000406](https://doi.org/10.1177/089826439801000406)
- Levin, J. S. and Taylor, R. J. (1998): Panel Analyses of Religious Involvement and Well-Being in African Americans: Contemporaneous vs. Longitudinal Effects. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37(4), pp. 695-709. DOI: <https://doi.org/10.2307/1388151>
- Lim, C. and Putnam, R. D. (2010): Religion, Social Networks, and Life Satisfaction. *American Sociological Review*, 75(6), pp. 914-933. DOI: <https://doi.org/10.1177/0003122410386686>
- Lipford, J. W. and Tollison, R. D. (2003): Religious participation and income. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 51(2), pp. 249-260. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0167-2681\(02\)00096-3](https://doi.org/10.1016/S0167-2681(02)00096-3)
- Luxné Prehoda, A. and Hámori, Á. (2020): Igaz, hogy az idősebbek vallásosabbak? A vallásosság életúton belüli változása. *Socio.hu*, (10)1, pp. 25-44. DOI: <https://www.doi.org/10.18030/socio.hu.2020.1.25>

- Malka, A. and Chatman, J. A. (2003): Intrinsic and Extrinsic Work Orientations as Moderators of the Effect of Annual Income on Subjective Well-Being: A Longitudinal Study. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(6), pp. 737-746. DOI: <https://doi.org/10.1177/0146167203252867>
- Martos, T., Kézdy, A. and Horváth-Szabó, K. (2011): Religious motivations for everyday goals: their religious context and potential consequences, *Motivation and Emotion*, 35, pp. 75-88. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11031-010-9198-1>
- Martos, T. and Kopp, M. (2012): Life Goals and Well-Being: Does Financial Status Matter? Evidence from a Representative Hungarian Sample. *Social Indicators Research*, 105(3), pp. 561-568. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-011-9788-7>
- McCullough, M. E., Hoyt, W. T., Larson, D. B., Koenig, H. G. and Thoresen, C. (2000): Religious Involvement and Mortality: A Meta-Analytic Review. *Health Psychology*, 19(3), pp. 211-222. DOI: <https://doi.org/10.1037/0278-6133.19.3.211>
- McCullough, M. E. and Worthington, E. L. Jr. (1999): Religion and the Forgiving Personality. *Journal of Personality*, 67(6), pp. 1141-1164. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00085>
- Miller, A. S. and Stark, R. (2002): Gender and Religiousness: Can Socialization Explanations Be Saved? *American Journal of Sociology*, 107(6), pp. 1399-1423. DOI: <https://doi.org/10.1086/342557>
- Mochon, D., Norton, M. I. and Ariely, D. (2011): Who Benefits from Religion? *Social Indicators Research*, 101, pp. 1-15. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-010-9637-0>
- Monnot C. and Stolz J., (2016): Distancing from religion, religious pluralization and wellbeing. In: Bühlmann F., Ehrler F., Farago P., Höpflinger F., Joye D., Perrig-Chiello P. and Suter C. (eds.): *Swiss Social Report 2016: Wellbeing*, Zurich: Seismo. pp. 18-35.
- Morrone, A., Tontoranelli, N. and Ranuzzi, G. (2009): How Good is Trust? Measuring Trust and its Role for the Progress of Societies. *OECD Statistics Working Papers*, 2009/03, OECD Publishing. DOI: <http://dx.doi.org/10.1787/220633873086>
- Müller, O. (2011): Secularization, Individualization, or (Re)vitalization? The State and Development of Churchliness and Religiosity in Post-Communist Central and Eastern Europe. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 4(1), pp. 21-37.
- Myers, D. G. (2008): Religion and human flourishing. In: Eid, M. and Larsen, R. J. (eds.): *The science of subjective wellbeing*. New York, NY: Guilford, pp. 323-346.
- Myers, D. G. (2012): Reflections on Religious Belief and Prosociality: Comment on Galen. *Psychological Bulletin*, 138(5), pp. 913-917. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0029009>
- Ngamaba, K. H. and Soni, D. (2018): Are Happiness and Life Satisfaction Different Across Religious Groups? Exploring Determinants of Happiness and Life Satisfaction. *Journal of Religion and Health*, 57(6), pp. 2118-2139. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10943-017-0481-2>
- Oishi, S., Diener, E. F., Lucas, R. E. and Suh, E. M. (1999): Cross-Cultural Variations in Predictors of Life Satisfaction: Perspectives From Needs and Values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(8), pp. 980-990. DOI: <https://doi.org/10.1177/01461672992511006>
- Oishi, S., Diener, E., Suh, E. and Lucas, R. E. (1999): Value as a Moderator in Subjective Well-Being. *Journal of Personality*, 67(1), pp. 157-184. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00051>
- Okulicz-Kozaryn, A. (2010): Religiosity and life satisfaction across nations. *Mental Health, Religion & Culture*, 13(2), pp. 155-169. DOI: <https://doi.org/10.1080/13674670903273801>
- Okulicz-Kozaryn, A. (2011): Does religious diversity make us unhappy? *Mental Health, Religion & Culture*, 14(10), pp. 1063-1076. DOI: <https://doi.org/10.1080/13674676.2010.550277>
- Okulicz-Kozaryn, A. (2012): Income and Well-being Across European Provinces. *Social Indicators Research*, 106(2), pp. 371-392. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-011-9812-y>
- Owen, A. L. and Videras, J. R. (2007): Culture and public goods: The case of religion and the voluntary provision of environmental quality. *Journal of Environmental Economics and Management*, 54 (2), pp. 162-180. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jeem.2007.04.001>
- Pargament, K. I. and Mahoney, A. (2005): THEORY: "Sacred Matters: Sanctification as a Vital Topic for the Psychology of Religion". *The International Journal for the Psychology of Religion*, 15(3), pp. 179-198. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr1503_1

- Petts, R. J. (2014): Family, Religious Attendance, and Trajectories of Psychological Well-Being Among Youth. *Journal of Family Psychology*, 28(6), pp. 759-768. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0036892>
- Peugh, J. (2010): A practical guide to multilevel modelling. *Journal of School Psychology*, 48, pp. 85-112. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2009.09.002>
- Peugh, J. L. and Enders, C. K. (2005): Using the SPSS Mixed Procedure to Fit Cross-Sectional and Longitudinal Multilevel Models. *Educational and Psychological Measurement*, 65(5), pp. 717-741. DOI: <https://doi.org/10.1177/0013164405278558>
- Pickel, G. (2011): Contextual Secularization. Theoretical Thoughts and Empirical Implications. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 4(1), pp. 3-20.
- Powell, L. H., Shahabi, L. and Thoresen, C. E. (2003): Religion and Spirituality: Linkages to Physical Health. *American Psychologist*, 58(1), pp. 36-52. DOI: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.58.1.36>
- Pusztai, G. (2016): A szülők vallásossága mint a hatékony gyermeknevelés tőkeforrása. In: Földvári, M. and Hakkel, T. (eds.): *Riport a családkról. A Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet kutatási eredményei 2015*. Budapest: Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet, L'Harmattan Kiadó, pp. 424-444.
- Reitsma, J., Scheepers, P. and Te Grotenhuis, M. (2006): Dimensions of Individual Religiosity and Charity: Cross-National Effect Differences in European Countries? *Review of Religious Research*, 47(4), 347-362.
- Ross, K., Handal, P. J., Clark, E. M. and Vander Wal, J. S. (2009): The Relationship Between Religion and Religious Coping: Religious Coping as a Moderator Between Religion and Adjustment. *Journal of Religion and Health*, 48(4), pp. 454-467. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10943-008-9199-5>
- Rosta, G. (2007): Ifjúság és vallás – 2004. *Új Ifjúsági Szemle*, 2007 tavasz, pp. 39-47.
- Rosta, G. (2011): Vallásosság a mai Magyarországon. *Vigilia*, 76, pp. 741-750.
- Ruffle, B. J. and Sosis R. (2007): Does it Pay to Pray? Costly Ritual and Cooperation. *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, 7(1), Article 18. DOI: <https://doi.org/10.2202/1935-1682.1629>
- Rydland, L. O., Arnesen, S. and Ostensen, A. G. (2007): *Contextual data for the European Social Survey: An overview and assessment of extant sources*. Bergen: Norwegian Social Science Data Services.
- Sabatier, C., Mayer, B., Friedlmeier, M., Lubiewska, K. and Trommsdorff, G. (2011): Religiosity, Family Orientation, and Life Satisfaction of Adolescents in Four Countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42(8), pp. 1375-1393. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022111412343>
- Sagiv, L. and Schwartz, S. H. (2000): Value priorities and subjective well-being: direct relations and congruity effects. *European Journal of Social Psychology*, 30, pp. 177-198. DOI: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0992\(200003/04\)30:2<177::AID-EJSP982>3.0.CO;2-Z](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0992(200003/04)30:2<177::AID-EJSP982>3.0.CO;2-Z)
- Sander, W. (2002): Religion and human capital. *Economics Letters*, 75, pp. 303-307. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(02\)00011-3](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(02)00011-3)
- Saroglou, V. (2012): Is religion not prosocial at all? Comment on Galen (2012). *Psychological Bulletin*, 138(5), pp. 907-912. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0028927>
- Scheepers, P., Gijsberts, M. and Hello, E. (2002): Religiosity and Prejudice against Ethnic Minorities in Europe: Cross-National Tests on a Controversial Relationship. *Review of Religious Research*, 43(3), pp. 242-265. DOI: <https://doi.org/10.2307/3512331>
- Scheepers, P., Te Grotenhuis, M. and Van Der Slik, F. (2002): Education, Religiosity and Moral Attitudes: Explaining Cross-National Effect Differences. *Sociology of Religion*, 63(2), pp. 157-176. DOI: <https://doi.org/10.2307/3712563>
- Schieman, S. (2010): Socioeconomic Status and Beliefs about God's Influence in Everyday Life. *Sociology of Religion*, 71(1), pp. 25-51. DOI: <https://doi.org/10.1093/socrel/srq004>
- Schnabel, A. and Groetsch, F. (2014): In God we trust: the role of religion for cohesion and integration in current European societies. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 1(4), pp. 375-398. DOI: <https://doi.org/10.1080/23254823.2015.1057752>
- Schnaudt, C., Weinhardt, M., Fitzgerald, R. and Liebig, S. (2014): The European Social Survey: Contents, Design, and Research Potential, *Schmollers Jahrbuch*, 134, Berlin: Duncker & Humblot, pp. 487-506. DOI: <https://doi.org/10.3790/schm.134.4.487>
- Schuurmans-Stekhoven, J. B. (2011): Is it God or Just the Data that Moves in Mysterious Ways? How Well-Being Research maybe Mistaking Faith for Virtue. *Social Indicators Research*, 100(2), pp. 313-330. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-010-9630-7>

- Schwadel, P. (2002): Testing the Promise of the Churches: Income Inequality in the Opportunity to Learn Civic Skills in Christian Congregations. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41(3), pp. 565-575. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-5906.00137>
- Schwadel, P. and Falci, C. D. (2012): Interactive Effects of Church Attendance and Religious Tradition on Depressive Symptoms and Positive Affect. *Society and Mental Health*, 2(1), pp. 21-34. DOI: <https://doi.org/10.1177/2156869312442885>
- Sherkat, D. E. (2008): Beyond Belief: Atheism, Agnosticism, and Theistic Certainty in the United States. *Sociological Spectrum*, 28(5), pp. 438-459. DOI: <https://doi.org/10.1080/02732170802205932>
- Sherkat, D. E. and Darnell, A. (1999): The Effect of Parents' Fundamentalism on Children's Educational Attainment: Examining Differences by Gender and Children's Fundamentalism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38(1), pp. 23-35. DOI: <https://doi.org/10.2307/1387581>
- Sherkat, D. E. and Ellison, C. G. (1999): Recent Developments and Current Controversies in the Sociology of Religion. *Annual Review of Sociology*, 25, pp. 363-394. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.25.1.363>
- Sieben, I. and Halman, L. (2014): Religion and parental values in a secularized country: Evidence from the Netherlands. *Social Compass*, 61(1), pp. 121-140. DOI: <https://doi.org/10.1177/0037768613513946>
- Sillick, W. J., Stevens, B. A. and Cathcart, S. (2016): Religiosity and happiness: A comparison of the happiness levels between the religious and the nonreligious. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 4(1), pp. 115-127.
- Snijders, T. A. B. and Berkhof, J. (2007): Diagnostic Checks for Multilevel Models. In: de Leeuw, J. and Meijer, E. (eds.): *Handbook of Multilevel Analysis*, New York: Springer, pp. 141-175. DOI: https://doi.org/10.1007/978-0-387-73186-5_3
- Snoep, L. (2008): Religiousness and happiness in three nations: a research note. *Journal of Happiness Studies*, 9, pp. 207-211. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10902-007-9045-6>
- Son, J. and Wilson, J. (2011): Religiosity, Psychological Resources, and Physical Health. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 50(3), pp. 588-603. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2011.01588.x>
- Son, J. and Wilson, J. (2012): Using Normative Theory to Explain the Effect of Religion and Education on Volunteering. *Sociological Perspectives*, 55(3), pp. 473-499. DOI: <https://doi.org/10.1525/sop.2012.55.3.473>
- Spenkuch, J. L. (2017): Religion and work: Micro evidence from contemporary Germany. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 135(C), pp. 193-214. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2017.01.011>
- Spruk, R. and Kešeljević, A. (2016): Institutional Origins of Subjective Well-Being: Estimating the Effects of Economic Freedom on National Happiness. *Journal of Happiness Studies*, 17, pp. 659-712. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10902-015-9616-x>
- Stam, K., Verbakel, E. and De Graaf, P. M. (2013): Explaining variation in work ethic in Europe: Religious heritage rather than modernisation, the welfare state and communism. *European Societies*, 15(2), pp. 268-289. DOI: <https://doi.org/10.1080/14616696.2012.726734>
- Stavrova, O., Fetchenhauer, D. and Schlösser, T. (2013): Why are religious people happy? The effect of the social norm of religiosity across countries. *Social Science Research*, 42(1), pp. 90-105. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2012.07.002>
- Stavrova, O. and Siegers, P. (2014): Religious Prosociality and Morality Across Cultures: How Social Enforcement of Religion Shapes the Effects of Personal Religiosity on Prosocial and Moral Attitudes and Behaviors. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40(3), pp. 315-333. DOI: <https://doi.org/10.1177/0146167213510951>
- Steger, M. F. and Frazier, P. (2005): Meaning in Life: One Link in the Chain From Religiousness to Well-Being. *Journal of Counseling Psychology*, 52(4), pp. 574-582. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-0167.52.4.574>
- Steiner, L., Leinert, L. and Frey, B. S. (2010): Economics, Religion and Happiness. *Zeitschrift für Wirtschafts- und Unternehmensethik*, 11(1), pp. 9-24.
- Stolz, J. (2009): Explaining religiosity: towards a unified theoretical model. *The British Journal of Sociology*, 60(2), pp. 345-376. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01234.x>
- Storm, I. (2009): Halfway to Heaven: Four Types of Fuzzy Fidelity in Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4), pp. 702-718. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01474.x>
- Tan, J. H. W. and Vogel, C. (2008): Religion and trust: An experimental study. *Journal of Economic Psychology*, 29(6), pp. 832-848. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2008.03.002>

- Torgler, B. (2006): The importance of faith: Tax morale and religiosity. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 61(1), pp. 81-109. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2004.10.007>
- Tov, W. and Diener, E. (2007): Culture and subjective well-being. In: Kitayama, S. and Cohen, D. (eds.): *Handbook of cultural psychology*. New York: Guilford, pp. 691-713. DOI: https://doi.org/10.1007/978-90-481-2352-0_2
- Trautmüller, R. (2011): Moral Communities? Religion as a Source of Social Trust in a Multilevel Analysis of 97 German Regions. *European Sociological Review*, 27(3), pp. 346-363. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcq011>
- Uecker, J. E., Regnerus, M. D. and Vaaler, M. L. (2007): Losing My Religion: The Social Sources of Religious Decline in Early Adulthood. *Social Forces*, 85(4), pp. 1667-1692. DOI: <https://doi.org/10.1353/sof.2007.0083>
- Van Cappellen, P., Saroglou, V. and Toth-Gauthier, M. (2016): Religiosity and Prosocial Behavior Among Churchgoers: Exploring Underlying Mechanisms. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 26(1), pp. 19-30, DOI: <https://doi.org/10.1080/10508619.2014.958004>
- Van Cappellen, P., Toth-Gauthier, M., Saroglou, V. and Frederickson, B. L. (2016): Religion and Well-being: The Mediating Role of Positive Emotions. *Journal of Happiness Studies*, 17(2), pp. 485-505. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10902-014-9605-5>
- Van de Velde, S., Van der Bracht, K. and Buffel, V. (2017): The relation between religion and depression in Europe: The moderating role of the religious context, *International Journal of Comparative Sociology*, 58(6), pp. 515-532. DOI: <https://doi.org/10.1177/0020715217736361>
- van Hoorn, A. and Maseland, R. (2013): Does a Protestant work ethic exist? Evidence from the well-being effect of unemployment. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 91, pp. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2013.03.038>
- van Tienen, M., Scheepers, P., Reitsma, J. and Schilderman, H. (2011): The Role of Religiosity for Formal and Informal Volunteering in the Netherlands. *Voluntas*, 22, pp. 365-389. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11266-010-9160-6>
- VanderWeele, T. J. (2017): Religious Communities and Human Flourishing. *Current Directions in Psychological Science*, 26(5), pp. 476-481. DOI: <https://doi.org/10.1177/0963721417721526>
- Voas, D. (2015): The mysteries of religion and the lifecourse. Centre for Longitudinal Studies Working Paper, 2015/1. London: Institute of Education, University College London.
- Voas, D. and Day, A. (2010): Recognizing Secular Christians: Toward an Unexcluded Middle in the Study of Religion. ARDA GUIDING PAPER Series, The Association of Religion Data Archives, Downloaded from <http://www.thearda.com/rrh/papers/guidingpapers/Voas.pdf> (Accessed 10 December 2021)
- West, B. T. and Galecki, A. T. (2011): An Overview of Current Software Procedures for Fitting Linear Mixed Models. *The American Statistician*, 65(4), pp. 274-282. DOI: <https://doi.org/10.1198/tas.2011.11077>
- Wilt, J. A., Grubbs, J. B., Pargament, K. I. and Exline, J. J. (2017): Religious and Spiritual Struggles, Past and Present: Relations to the Big Five and Well-Being. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 27(1), pp. 51-64., DOI: <https://doi.org/10.1080/10508619.2016.1183251>
- Wink, P. and Dillon, M. (2002): Spiritual Development Across the Adult Life Course: Findings From a Longitudinal Study. *Journal of Adult Development*, 9(1), pp. 79-94. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1013833419122>

5. A SZERZŐ TÉMÁBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓ

5.1.1. Magyar nyelvű könyvfejezetek

- Hámori, Á. and Rosta, G. (2011): Vallás és ifjúság. In: Bauer, B. and Szabó, A. (eds.) *Arctalan (?) nemzedék: Ifjúság 2000-2010*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet (NCSSZI), pp. 249-262.
- Hámori, Á. (2014): A hitvilág és a hit összefüggése a vallásossággal és a társadalmi háttérrel. In: Szabó, Zs. (ed.): *Kálvinizmus ma - Calvinism Today: Tanulmányok a kálvinizmus mai hatásairól - Studies on the effects of today's Calvinism*. (Acta Caroliensia Conventorum Scientiarum Iuridico-Politicarum, Vol. 11) Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, pp. 55-67.

5.1.2. Magyar nyelvű lektorált folyóiratokban megjelent tanulmányok és könyvismertetések

- Hámori, Á. (2008): Református fiatalok értékvilága és közéleti attitűdjei. *Kommentár*, 3(1), pp. 31-42.
- Luxné Prehoda, A. and Hámori, Á. (2020): Igaz, hogy az idősebbek vallásosabbak? A vallásosság életúton belüli változása. *Socio.hu*, 10(1), pp. 25-44.

5.1.3. Egyéb magyar nyelvű publikációk

- Csanády, M. T. and Hámori, Á. (2015): A vallási identitás, a vallásgyakorlat és a protestantizmus Magyarországon a XXI. században. In: Gábel, D., Kund, A., Paksi, V. and Tibori, T. (eds.): *A bizonytalanság szociológiája: Konferencia Hankiss Elemér emlékére*. Abstract book. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság, p. 17.
- Hámori, Á. (2008): Civil elköteleződés Magyarországon. *Református Egyház*, 60(11) pp. 233-235.
- Hámori, Á. (2011): Ifjúság – hit – önkéntesség. *Confessio*, 37(1), pp. 83-95.
- Hámori, Á. (2011): Református esélyek és kilátások. *Confessio*, 37(4), pp. 6-25.
- Hámori, Á. (2017): Vallás és szubjektív jóllét: Mitől lesz boldog, aki nem hívő? In: Berger, V., Gábel, D., Kund, A. and Paksi, V. (eds.): *A Magyar Szociológiai Társaság éves vándorgyűlése: Konferencia a PTE BTK Szociológiai Tanszékkal és a PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskolával közös rendezésben*. Abstract book. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság, p. 60-60.
- Hámori, Á. and Luxné Prehoda, A. (2018): Igaz az, hogy az idősebbek vallásosabbak? A vallásosság életúton belüli változásának vizsgálata. In: Gábel, D. and Kund, A. (eds.): *Átrendeződő értékek: A Magyar Szociológiai Társaság éves vándorgyűlése*. Abstract book. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság, p. 57.
- Hámori, Á. and Rosta, G. (2012): Ifjúság, életkor, szocializáció: Az ifjúsági vallásosság változása, és ennek összefüggései az életkori hatásokkal valamint a szocializáció helyével. In: *Progresszió-regresszió: Éves konferencia és közgyűlés*. Abstract book. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság, p. 24.
- Hámori, Á. and Rosta, G. (2013): Ifjúság, életkor, szocializáció: az ifjúsági vallásosság változása, és ennek összefüggései az életkori hatásokkal, valamint a szocializáció helyével. *Confessio*, 39(1), pp. 5-18.
- Hámori, Á. and Rosta, G. (2015): Fiatalok és a bizonytalanság. A vallásos és társadalmi kapcsolatok hatása a jövővel kapcsolatos várakozásokra a magyar ifjúság körében az ezredforduló után. In: Gábel, D., Kund, A., Paksi, V. and Tibori, T. (eds.): *A bizonytalanság szociológiája: Konferencia Hankiss Elemér emlékére*. Abstract book. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság, p. 43.
- Pángyánszky, Á., Siba, B. and Hámori, Á. (2015): A konfirmáció, ahogy a fiatalok látják. *Lelkipásztor*, 90(7), pp. 249-256.
- Siba, B. and Hámori, Á. (2015): Bevonódás - kikonfirmálás? A konfirmációs munka mint az ifjúsági misszió eszköze - kutatások tükrében. *Igazság és élet*, 9(1), pp. 138-147.

5.2.1. Idegennyelvű könyvfejezetek

- Hámori, Á. and Rosta, G. (2013): Declining Religiosity among Hungarian Youth after the Turn of the Millennium: Main Trends and Possible Explanations. In: Sepsi, E., Balla, P. and Csanády, M. T. (eds.): *Confessionality and University in the Modern World: 20th Anniversary of „Károli” University*. (Studia Caroliensia) Budapest: L'Harmattan Kiadó, pp. 322-338.
- Hámori, Á., Siba, B. and Pángyánszky, Á. (2015): Youth and Confirmation Work in Hungary. In: Schweitzer, F., Niemelä, K., Simojoki, H. and Schlag, T. (eds.): *Youth, Religion and Confirmation Work in Europe: The Second Study*. (Konfirmandenarbeit erforschen und gestalten, 7) Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, pp. 266-279.
- Niemelä, K., Hámori, Á. and Siba, B. (2015): Will the Church Keep Them as Members? The Influence of Confirmation Work on the Commitment to Church Membership. In: Schweitzer, F., Niemelä, K., Simojoki, H., Schlag, T. (eds.): *Youth, Religion and Confirmation Work in Europe: The Second Study*. (Konfirmandenarbeit erforschen und gestalten, 7) Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, pp. 82-92.

5.2.2. Idegennyelvű lektorált folyóiratokban megjelent tanulmányok és könyvismertetések

- Hámori, Á. (2015): Detlef Pollack and Gergely Rosta: Religion in der Moderne. Ein internationaler Vergleich. (book review) *Acta Universitatis Sapientiae*, 5(2), pp. 207-210.
- Hámori, Á. and Rosta, G. (2013): Youth, Religion, Socialization: Changes in youth religiosity and its relationship to denominational education in Hungary. *Hungarian Educational Research Journal*, 3(4), pp. 49-63.

5.2.3. Egyéb idegennyelvű publikációk

- Hámori, Á. (2016): Ethical and Value Orientations through the Lens of Religiosity, Belief and Personality: The Case of Some Hungarian Settlements. In: International Sociological Association: *The futures we want: Global Sociology and the struggles for a better world*. 3rd ISA Forum of Sociology. Abstract book. Vienna: International Sociological Association (ISA), pp. 288-288. Paper RC22-263.5.
- Hámori, Á. (2017): Happiness Found in Belonging. Relationship Between Social Well-Being, Participation, Personal Religiosity, and Subjective Well-Being. In: European Sociological Association: *(Un)Making Europe: Capitalism, Solidarities, Subjectivities*. 13th Conference of the European Sociological Association. Abstract book. Athens: European Sociological Association, p. 264. Paper RN09 & RN34 | Session 09a.
- Hámori, Á. and Luxné Prehoda, A. (2018): The Older, the More Religious? Analysing Life-course Religious Change in Consecutive Generations. In: Máté-Tóth, A. (ed.): *Unblocking Religion*. Studying Religion in Today's Central and Eastern Europe. (Religion in Society, 7) Abstract book. Szeged: SZTE BTK Vallástudományi Tanszék, pp. 41-42.

